

სიმონ ჯანაშია

უძველესი ეროვნული ცნობა ქართველთა პირველსაცხოვრისის შესახებ მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის სინათლეზე¹

აქ ჩვენს ამოცანას არ შეადგენს ყველა იმ ჩვენების განხილვა, რომელიც, აღებული თვალსაზრისით, მეცნიერულმა ანალიზმა შეიძლება აღმოაჩინოს წყაროების სხვადასხვა კატეგორიაში. განხილვის გარეშე ვსტოვებით, კერძოდ, იმ საყურადღებო გარდმონაშთებს, რომლებიც ონომასტიკონშია დაცული და რომელთა შესახებაც თავის დროზე აკადემიკოსი ივანე ჯავახიშვილი წერდა: „ერთი ცხადი და შეურყეველი სამეცნიერო საბუთი... გვიჩვენებს, რომ კავკასია ქართველ ერის თავდაპირველი სამშობლო არ ყოფილა, რომ უძველეს დროს ქართველებს კავკასიაში არ უცხოვრიათ. სად იყო ქართველ ერის თავდაპირველი სამშობლო, ამის შესახებ საისტორიო საბუთებში, რასაკვირველია, ცნობები არ მოიპოვება, მაგრამ ამ საყურადღებო საგნის გამორკვევას თვით ენა გვშველის. ჩვენი ეროვნების სხვადასხვა ტომთა სახელებში ჩვენი ერის უძველეს ბინადრობისა და სამშობლოს სახელია შენახული. ავიღოთ, მაგალითად, სიტყვა „ქართუელი“... [მორფოლოგიური ანალიზი მისგან გამოჰყოფს „სადაურობის ანუ ჩამომავლობის საკვეცს“—ელ’ს; ამის შედეგად], „სიტყვა „ქართველის“ პირველი ნაწილიც „ქართუ“ ქვეყნის სახელი უნდა იყოს“... „ამგვარად, დაკვირვებამ დაგვარწმუნა რომ ქართ-მეგრულ შტოს ტომების საკუთარ სახელებში (ქართუელი, კარდუხი) ერთიდაიგივე ქვეყნის სახელი გვხვდება: იგი არის ქართუ ანუ კარდუ. რაკი ამ ქვეყნის სახელი ორივე შტოს ტომების სახელ-წოდებაში მოიპოვება, უეჭველია იგი ქართველების თავდაპირველი საერთო სამშობლო უნდა ყოფილიყო. ამ სამშობლოს ხსოვნა ქართველების მესამე შტოს წარმომადგენელს სვანებსაცა აქვთ შერჩენილი. სვანეთში ეხლა მოიპოვება რამდენიმე სოფლის საზოგადოება, რომელსაც „ქალდე“ ანუ ხალდე ჰქვია. ერთი სიტყვით ხალდე ანუ ქართუ ჩვენი ეროვნების თავდაპირველ სამშობლოდ უნდა ჩაითვალოს. ეს კარდუ ანუ ქართუ განთქმული ქვეყანა ქალდეა არის“²...

ისტორიული გარდმონაშთების ყოველმხრივი და მკაცრი შესწავლა უთუოდ მომავალშიაც გაამდიდრებს საქართველოს ისტორიას. ამის საწინდარია ის დიდად

¹ იბეჭდება შემოკლებით.

² ივ. ა. ჯავახიშვილი, ქართველ ერის ისტორია, წიგნი პირველი და მეორე, ტფ. 1913, გვ. 34—35.

საგულისხმო შედეგები, რომელნიც ამ სფეროში აკადემიკოსი ივანე ჯავახიშვილის დაულალაება მოღვაწეობამ შესძინა მეცნიერებას.

წინამდებარე წერილში ეროვნული წყაროებიდან ჩვენ ისტორიული გარდმოცემებით ვზღუდავთ ჩვენს თემას. ამასთან ერთად თავისთავად ცხადია რომ ესოდენ შორეული, ამჟამად ჩვენ მიერ აღებული, ისტორიული ხანის შესახებ მეცნიერული ინტერესი შესაძლებელია ჰქონდეს მხოლოდ ისეთს გარდმოცემას, რომელმაც ადრევე განიცადა ლიტერატურული ფიქსაცია. ამგვარ ლიტერატურულ გარდმოცემებიდან ჩვენს სამეცნიერო მწერლობაში ორს ცნობას ექცეოდა და ექცევა ყურადღება. ერთი მათგანი ე. წ. „ქართლის მოქცევაშია“ დაცული, მეორე—ძველ ქართველ ისტორიკოსს ლეონტი მროველს ეკუთვნის.

ლეონტი მროველისათვის ცნობა ქართველთა თავდაპირველი განსახლების შესახებ ელემენტია მისი უფრო რთული კონცეპციისა ქართველ-კავკასიელ ტომთა უძველესი ისტორიის თაობაზე. ამ კონცეპციით, ქართველები, სხვა მოძმე კავკასიელ ტომებთან ერთად, ნოეს ძის, იაფეტის, შვილისშვილის თარგამოსის შთამომავალნი არიან. მას შემდეგ რაც ნებროთმა ბაბილონს გოდოლი ააშენა, იქ ენები გაიყვნენ და გაიბნინენ მთელს ქვეყანაზე, თარგამოსი თავისი მრავალრიცხოვანი შთამომავლობით წამოვიდა და ორ მთას, არარატ-მასისს, შუა დაემკვიდრა. თარგამოსის ამ სამკვიდრებელის საზღვრები იყო: აღმოსავლეთით—გურგანის (კასპიის) ზღვა, დასავლეთით—პონტოს (შავი) ზღვა, ჩრდილოეთით—მთა კავკასია და სამხრეთით—„მთა ორეთისა, რომელ არს ქურთთა ქუცყანასა, პირის-პირ მიდიისა“ (შევსებული ქართლის ცხოვრება) თუ „ზღვა თერისა“ (მარიამისეული ქართლის ცხოვრება). შემდეგში, რაკი არარატისა და მასისის ქვეყანა ველარ იტევდა თარგამოსის გამრავლებულ მოდგმას, თარგამოსმა გაუყო შვილებს თავისი სამკვიდრებელი. ქართველების (აღმოსავლური შტოს) წინაპარს, ქართლოსს, ერგო ქვეყანა, რომელიც ისაზღვრებოდა: აღმოსავლეთიდან—ჰერეთითა და მდინარე ბერდუჯით, დასავლეთიდან—პონტოს ზღვით, ჩრდილოეთიდან—მთა ლადოთი და სამხრეთიდან—(რომ გეოგრაფიულად გავააზრიანოთ ლეონტის რთული, ან იქნებ მნუსხველთა მიერ რამდენადმე შერყვნილი, მითითება) მდ. ბერდუჯის სათავეებიდან მოყოლებული და ტაოკლარჯეთის გასწვრივ შავ ზღვამდე განფენილი მთების სისტემით, რომელიც, სათანადო სექტორში, მტკვრის სამხრეთის შენაკადებს გაჰყოფს არაქსის აუზისაგან. მეგრელების (ქართველთა დასავლური შტოს) წინაპარს ეგროსს-კი წილად ჰხვდომია „ზღვის ყურის“ ქვეყანა, რომელსაც საზღვრავდა: აღმოსავლეთიდან—მცირე მთა ლიხი, დასავლეთიდან—ზღვა (შავი, ცხადია) და (ჩრდილოეთიდან; ტექსტში, ეს სიტყვა გამოტოვებულია)—„მდინარე მცირისა ხაზარეთისა, სადა წასწუდების წვერი კავკასიისა“¹. ამრიგად დაიმკვიდრეს, ლეონ-

¹ ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ვარიანტი, გამოცემული ე. თაყაიშვილის რედაქტორობით, ტფ. 1906 წ., გვ. 1—3; ქართლის ცხოვრება, დასაბამით-გან მეთაფრამეტე საუკუნემდის, გამოცემული ლეაწლითა უ. ბროსე, წვერისა რუსეთის სამეცნიერო აკადემიისა. ნაწილი პირველი. ძველი მოთხრობა, 1469 წლამდის ქრისტეს აქეთ: ა. რვეული. კლემეორედ დაბეჭდილი აკადემიკოს ნიკო მარის თვალმხედვენი. დასაწყისი ნაწყვეტი. პეტროგრადას, 1923, გვ. 15—17.

ტის მტკიცებით, ქართველმა ტომებმა თავიანთი მერმინდელი (და ახლანდელი) მიწა-წყალი, გამოიარეს რა საკმაოდ გრძელი გზა ბაბილონიდან სომხეთის ზეგანზე ვიდრე „ჩრდილომდე“, ე. ი., ამიერ-კავკასიის ჩრდილოეთის ზონამდე.

ჩვენს სამეცნიერო მწერლობაში ლეონტი მროველის ზემოთგადმოცემულ აღნაგობას მკაცრი და სამართლიანი მსჯავრი აქვს დადებული. პირველი სიტყვა აქაც აკადემიკოსს ივ. ჯავახიშვილს ეკუთვნის, რომელმაც უჩვენა რომ ლეონტი მროველის კონსტრუქცია ხელოვნური და მწიგნობრული წარმომადგენელია¹. აკადემიკოსს ჯავახიშვილს შესაძლებლად მიაჩნია მხოლოდ დაუშვას რომ „იქნებ ხალხში გარდმოცემით მაინც რაიმე ბუნდოვანი თქმულება არსებობდა ქართველთა და ზემოჩამოთვლილ ტომთა მონათესაობაზე“². პატივცემული მეცნიერის დასკვნით, „ლეონტი მროველმა იმ საკითხს, რომლის გამორკვევაც იკისრა, ვერ სძლია, ვერც საკმაოდ ცოდნა გამოიჩინა“³... ამრიგად, მიუღწეველი დარჩა ჩვენი ისტორიკოსის პირველი და უმთავრესი მიზანი..., გამოერკვია კავკასიაში მცხოვრებ ერთა საზოგადოდ და განსაკუთრებით-კი ქართველების ჩამომავლობა და ნათესაობა“⁴, და ამდენადვე, ლეონტი მროველის ცნობა ქართველ ტომთა უძველესი ბინადრობის ისტორიისათვის მეცნიერულ ღირებულებას მოკლებულია.

ესევე არ ითქმის „ქართლის მოქცევის“ ქრონიკაზე. ამ ქრონიკის მნიშვნელობა ჩვენი საკითხებისათვის აკადემიკოსს ივ. ჯავახიშვილს ზოგადად შემდეგნაირად აქვს გამოთქმული: „მეტად საყურადღებოა რომ ჩვენმა ძველმა მართიანებ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-მაც კარგად იცის რომ ქართველები კავკასიის თავდაპირველი მცხოვრებნი არ იყვნენ. იგი თვით მოგვითხრობს, როგორ და როდის მოვიდნენ ქართველები კავკასიაში და დასახლდნენ. „ქართლი“ და ქართველთა სამეფო მაშინ, მემატიანის აზრით, კავკასიაში-კი არ იყო, არამედ სამხრეთით. იგი ამტკიცებს, ვითომც ქართველები ალექსანდრე მაკედონელს შემოჰყოლოდნენ და იმ დროიდან მოეკიდებინოთ აქ ბინა. ცნობილია რომ ალექსანდრე მაკედონელი ამიერ-კავკასიაში არას დროს არა ყოფილა, მაშასადამე ქართველს არც შეეძლოთ მას მიჰკედლებოდნენ, მაგრამ მაინც დაახლოებით მართლაც V—IV ს. ქ. წ. უნდა შემოსულიყვნენ ქართველი ანიერ-კავკასიაში და თანდათან აღმოსავლეთი საქართველო დაეპყრათ“⁵. თავის „ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობაში“ აკადემიკოსმა ივ. ჯავახიშვილმა „ქართლის მოქცევა“ სპეციალური თავი უძღვნა, სადაც ზემოთმოტანილი შეფასება უფრო ვრცლად არის გადმოცემული⁶. აღნიშნავს რა რომ ქრონიკის შემდგენელს „განზრახვა

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ახლად. წ. I. ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა. მეორე შევსებული გამოცემა. ტფ., 1921. გვ. 172 შემდ.

² იქვე, 174.

³ იქვე, 176.

⁴ იქვე, 172.

⁵ ქართველ ერის ისტორია, დასახ. გამოცემა, გვ. 68.

⁶ ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, დასახ. გამოც., გვ. 85 შემდ.

ჰქონია საქართველოს სამეფოს საზოგადო მატრიანე დაეწერა უძველეს დროით-გან, წარმართობის ხანითგან მოყოლებული¹, პატივცემული ავტორი განმარტავს ქრონიკის ცნობას ქართველთა უძველესი ისტორიის ერთი უმთავრესი საკითხის, თავდაპირველი ბინადრობის საკითხის, შესახებ: „ერთი სიტყვით, მემატრიანის აზრით ქართველები იმ დროს კავკასიაში ჯერ არა ყოფილან: ქართლის მეფის ძე აზოჯ ვითომც ალექსანდრე მაკედონელს მოჰყვა. ალექსანდრემ მისცა აზოს დასამკვიდრებლად მცხეთა და მერმინდელი ქართლის მთელი მიწა-წყალი. ამის შემდგომ „ესე აზოჯ წარვიდა არან ქართლად მამისა თჯისა და წარმოიყვანა რვადა სახლი და ათნი სახლნი მამამძუძეთანი და დაჯდა ძუელ მცხეთას... და ესე იყო პირველი მეფე მცხეთას შინა აზოჯ ძმ არან ქართველთა მეფისაჲ“-ო (ციტატის წყაროდ მითითებულია თაყაიშვილის გამოცემები—„სამი ისტორ. ქრონიკა“ და „ხელნაწერთა აღწერილობა“, რომელთა შესახებაც ქვემოთ გვექნება საუბარი. ს. ჯ.). ამგვარად გაჩნდა კავკასიაში პირველად ქართველთა მოსახლეობაო. მაშასადამე, ჩვენს მემატრიანეს თავდაპირველი ქართლი სადღაც სამხრეთით ეგულება, იქა ყოფილა ქართველ ერის სამშობლო. რაკი ჩვენი ავტორის სიტყვით აზოჯს ახალ სამფლობელოს სამხრეთით სომხითი ჰსაზღვრავდა, ქართველთა თავდაპირველი სამშობლო ქართლი სომხეთზე უფრო სამხრეთით უნდა ყოფილიყო. ამნაირი წარმოდგენა ჰქონია ჩვენს მემატრიანეს ქართველთა უძველეს ისტორიის შესახებ. რაზე იყო ამგვარი შეხედულება და ეს ცნობები დამყარებული, მოქცევაჲ ქართლისაჲს მატრიანითგან არა ჩანს. არც საზოგადოდ ქართველთა ჩამომავლობისა და უძველეს ისტორიის შესახებ, არც აზოჯს წინადროის ქართველებზე, არც იმის შესახებ, თუ რა დაემართათ თავდაპირველ „ქართლში“ მცხოვრებ დანარჩენ ქართველებს, რომელნიც აზოს არ გამოჰყვნენ და მეფე არანთან დარჩნენ,— ყველა ამაების შესახებ მატრიანეში არაფერია ნათქვამი, ერთი სიტყვაც-კი არ მოიპოვება. მაგრამ მეტად საგულისხმო და საყურადღებოა ერთი გარემოება: მემატრიანეს სცოდნია რომ ეხლანდელი საქართველო და ამიერ-კავკასია ჩვენი ერის თავდაპირველი სამშობლო არ არის, რომ ქართველები წინათ კავკასიის სამხრეთით მოსახლეობდნენ და მხოლოდ შემდეგ წამოვიდნენ და დასახლდნენ ამიერ-კავკასიაში, თანამედროვე მეცნიერებაში ეს აზრი განმტკიცებულია (იხ. ქლ ერის ისტორია I) და თუ ეს გარემოება ჩვენს ისტორიკოსს სცოდნია, უეჭველია მას რაღაც ძველი საყურადღებო საისტორიო წყაროები უნდა ჰქონოდა, რომელშიაც ალბათ გაცილებით მეტი ცნობები იქნებოდა, ვიდრე მოქცევაჲ ქართლისაჲს მატრიანეშია შენახული².

ამრიგად, „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, რომელიც ძველ წყაროებზე დამყარებით, ადასტურებს იმ აზრს რომ ქართველთა თავდაპირველი სამშობლო სადღაც

¹ იქვე, 88.

² იქვე, გვ. 89—90 (ხაზგასმულია ყველგან ავტორის ბიერ).

სომხეთის სამხრეთით მდებარეობდა. გარდა ამისა, აკადემიკოსი ჯავახიშვილი „ქართლის მოქცევაში“ სხვა საყურადღებო ჩვენებებსაც პოულობს ქართველთა ცხოვრების სხვა მხარეების შესახებაც უძველეს ხანაში. ქრონიკის ცნობა რომ აზომ ამიერ-კავკასიაში ძველი სამშობლოდან მოიყვანა „რეაჲ სახლი და ათნი სახლნი მამამძუძეთანი“, აკად. ჯავახიშვილის აზრით, მიუთითებს გვაროვნული წყობილების გარკვეულ საფეხურისა და ექსოგამიის წესის არსებობაზე¹. ქრონიკას დატული აქვს აგრეთვე საყურადღებო ცნობა („თანა ჰყუანდეს კერპნი ღმერთად გაცი და გაიმ“) ქართული წარმართული პანთეონის შესახებაც: ... „მემატიანეს გაცი და გაიმ ქართველთა უუძველეს ღვთაებად და კერპებად მიუჩნევია... მემატიანეს სიტყვები ოდნავ ბუნდოვანია და მკაფიოდ არა ჩანს, „არან“ მეფისათუ ქვეყნის სახელი იყო და აზოჲ არან-ქართლისა ან და „არან-ქართველთა“ მეფის, თუ ქართლისა მეფის არანის შვილი იყო. მაგრამ სხვაფრივ მათიანისა და ცხოვრების ცნობის აზრი სრულებით ნათელია: ქართველებს თავიანთ პირვანდელ სამშობლოთგან თან ორი უძველესი მამაპაპეული სალოცავი ღვთაება და კერპი მოუტანიათ“².

ყოველივე აღნიშნულის შემდეგ გასაგები უნდა იყოს რომ „ქართლის მოქცევის“ ქრონიკა დღესაც იწვევს ჩვენს ინტერესსა და ყურადღებას.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ ამ ნახევარი საუკუნის წინათ გახდა მხოლოდ ცნობილი მეცნიერებისათვის, როცა ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების წიგნთსაცავმა განთქმული „შატბერდის კრებული“ შეიძინა. „კრებული“, რამდენიმე სხვა ხელნაწერთან ერთად, წიგნთსაცავისათვის ალექსისძე მესხიშვილს შეუწირავს 1888 წელს³. ამ ხელნაწერთა აღწერილობა იმავე წელს დაბეჭდა გაზ. „ივერიაში“ სამეცნიერო სარბიელზე ახლად გამოსულმა ნიკო მარმა, რომელმაც აღნიშნა „ქართლის მოქცევის“ ქრონიკის არსებობაც⁴. როგორც „შატბერდის კრებულმა“, ისე „ქართლის მოქცევამაც“ მაშინვე მიიპყრეს მშობლიური სიძველეებით დაინტერესებული წრეების ინტენსიური ყურადღება და ჩვენი არქეოლოგ-არქეოგრაფებისა და ისტორიკოსების შესწავლის საგნად იქცნენ. შემდგომი წლის 6 იანვარს „ივერიაშივე“ ვინმე — „ეგრი“-მ (თედო ქორდანიია?) გამოაქვეყნა „ქართლის მოქცევის“ მოკლე ში-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, ნაწ. I, ტფ. 1928, გვ. 147.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართველ ერის ისტორია, წ. I, მესამე შეესებული და გადაბეჭდვებული გამოცემა, ტფ. 1928, გვ. 91—92.

³ Е. Такайшвили, Описание рукописей «Общества распространения грамотности среди грузинского населения», т. II, Тифлис, 1906—1912 (ქვემოთ ყველგან = Опис.), 632; ასეთივე ცნობა აქვს აგრეთვე ყველა ქვემოთ დასახელებულ ავტორს. — „ქართლის მოქცევის“ გარშემო არსებული ლიტერატურა წინამდებარე წერილში განხილულია სპეციალური თვალსაზრისით, წერილის თემასთან დაკავშირებით.

⁴ „სია ხელ-ნაწერებისა, რომელიც შესწირა „წერა-კითხვის საზოგადოებას“ ბ-ნმა ალექსი-მესხიშვილმა“: „ივერია“, 1888 წ., №12 236 (ნოემბრის 9), 238, 239, 240 და 254.

„სია“ წარმოადგენს 52 ხელნაწერის მოკლე აღწერილობას. მე-14 ხელნაწერი „შატბერდის კრებულია“, რომელშიაც მე-8 თავად ნაჩვენებია: „მოქცევაჲ ქართლისაჲ და სხვადასხვა თქმულებანი წმ. ნინოს შესახებ, აგრეთვე ანდერძი მირიან მეფისა ძისა თვისისა მამართ რევისა და ცოლისა თვისისა ნანაჲსა“. „სიის“ შემდგენელის ვინაობა აღნიშნული არ არის და ჩვენ ამ შემთხვევაში თავაიშვილის ცნობას ვემყარებით.

ნაარსი. ავტორს „შატბერდის კრებული“ მეცხრე საუკუნის ხელნაწერად, იოვანე-დაჩის ნუსხად, მიაჩნია. ავტორის აზრით, „მ. ქ.“ შეიცავს ქრისტიანობის გავრცელების ამბავს და ნინოს ღვაწლისა და მისი ცხოვრების სრულ აღწერას. ეს უკანასკნელი ორი რედაქციითაა მოცემული: პირველი მოკლე და მარტივია და აქამდე ცნობილ ვარიანტებში უეჭველად უძველესი, მეორე-კი განვრცობილია და წერილმან ამბებით შემკულ-შეზავებულია. ავტორი აღნიშნავს აგრეთვე რომ ახალმოპოვებულ წყაროში ქართველთა „ყველა მეფეებზე უწინარეს მოხსენებულია არან მეფე ქართლისა, ამას ჰყოლია შვილი აზო“, რომელიც ქ. ცხოვრების აზონს უდრისო¹. ჯერ „ივერიაშივე“, ორი დღის შემდეგ, და მერმე-კი თავის „ისტორიაში“, იმავე წელს, დიმიტრი ბაქრაძეც შეეხო ამ შესანიშნავ მანუსკრიპტს². „ივერიაში“ ბაქრაძემ გამოაქვეყნა მთელი კრებულის შინაარსი და ანდერძ-მინაწერებიც მეტნაკლებად. ბაქრაძის აზრით, „შატბერდის კრებული“ გადაწერილია აშოტის შვილის, ბაგრატ კურაპალატის, ზეობაში (826—876 წწ.), იოანე ბერის მიერ. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ შეიცავს არა მარტო ჩვენს ქრონიკას ანუ „ქართულს მოკლე მათიანეს“, როგორც მას ბაქრაძე ეძახის, არამედ წმ. ნინოს ცხოვრებასაც. „ეს მათიანე, გამოკრებული, როგორც ეტყობა, სხვა დიდის მათიანიდამ, — წერს ბაქრაძე, — ბევრში ეწინააღმდეგება ქ.—ცხოვრებას; მაგალითებრ, მათიანეში პირველ ქართლის მეფედ სახელ-წოდებულია არანი, რომლის შვილი აზო თურმე მიემხრო ალექსანდრე მაკედონელსა და ალექსანდრესაგან თვით არანის სიცოცხლეშივე დადგენილ იქმნა მეფედ მცხეთაში“³. ავტორი შემდეგშიაც ლაპარაკობს „ქართლის მეფის არანის ძეზე, აზოზე, რომელიც... ალექსანდრე მაკედონელმა არანის სიცოცხლეშივე დაადგინა ქართლის მეფედ“⁴. „არც მათიანეში, არც „ქართლის მოქცევაში“, ამბობს ბაქრაძე, ჩვენ არა ვხედავთ არავითარ კვალს არც უცხოელთ მწერლობის გავლენისას და არც შემდეგ საუკუნეთა ცვლილებისას“⁵.

1890 წელს ე. თაყაი შვილმა გამოაქვეყნა „შატბერდის კრებულის“ ვრცელი აღწერილობა და თვით ქრონიკაც გამოსცა მრავალრიცხოვანი კომენტარებით⁶. გამომცემელმა, სხვათა შორის, ამ პუბლიკაციის წინასიტყვაობაში განსაზღვრა ქრონიკის შემცველი ხელნაწერის („შატბერდის კრებულის“) გადაწერის თარიღიც 973 წლის ახლო (უფრო წინამორბედი) პერიოდით (ეს ანგარიში ავტორს დამყარებული აქვს შატბერდის კრებულის გადამწერის იოვანე ბერაის მიერვე გადანუსხული პარხალის სახარების თარიღზე, რაც სწორედ 973

¹ „ივერია“, 1889 წ. № 4: „ახალი წყარო საქართველოს ისტორიისა“.

² „ივერია“, 1889 წ., № 6 და „ისტორია საქართველოსი (უძველესის დროდამ მე-X საუკ. დასასრულამდე)“. თბზულეზა დ. ზ. ბაქრაძისა. ტფ., 1889, გვ. 56—58.

³ „ისტორია საქართველოსი“, გვ. 57—58; „ივერია“, დასახ. № .

⁴ ისტორია, გვ. 79.

⁵ „ივერია“, 1889 წ., № 6.

⁶ სამი ისტორიული ხრონიკა (ქართლის მოქცევისა, სუმბატისა ბაგრატიონების შესახებ და მესხური დავითნისა), გამოცემული ვრცელის წინასიტყვაობით და შედარებით ქართლის (ცხოვრებასთან და სხვა ხრონიკებთან ექვთიმე თაყაიშვილის მიერ. ტფ. 1890.

წელს უდრის¹. ეს დათარიღება მას შემდეგ ჩვენს სამეცნიერო მწერლობაში დიდად არ შეცვლილა².

ჩვენთვის საინტერესო ადგილის გამო თაყაიშვილი ამბობს: „პირველი მეფე საქართველოსი ქართლის მოქცევის ხრონიკით არის არანი, მეორე აზო, ძე არანისი, და მესამე ფარნავაზ. ქართლის ცხოვრება მეფე არანის მაგიერ ალექსანდრე მაკედონელის დროს უჩვენებს მამასახლისს სამარას“...“.

თაყაიშვილის პირველ გამოცემას პირველი რეცენზია უძღვნა ნიკო მარმა, რომელმაც დადებითი შეფასება მისცა ნაშრომს. ამ წიგნის გამოცემასთან ერთად, გარდა იმისა, რომ ფაქტიურად მდიდრდება ჩვენი ცოდნა საქართველოს წარსულის შესახებ, ქართული მატიანეების კრიტიკა ახალს, მკვიდრ ნიადაგზე დგება და ეს არის სწორედ ამ შემთხვევაში უმთავრესიო. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ ჩვენს ძეგლს შეიძლება ეწოდოს მხოლოდ სრულიად გარეგანი ნიშნების მიხედვით, იგია მოკლე ისტორიული ნარკვევი, რომელიც წინ წარუძღვანებიათ საკუთრივ „ქართლის მოქცევისათვის“; ეს უკანასკნელი-კი სხვა არა არის რა, თუ არ წმ. ნინოს ცხოვრებაო. საინტერესოა, მარი ამბობს: თაყაიშვილის გამოცემა მე შევეუდარე პირს, რომელიც ჩემ მიერ არის გადმოწერილი ნამდვილი ხელნაწერიდან, და აღმოვაჩინე ზოგიერთი, უმთავრესად ორთოგრაფიული, უზუსტობანი ნაბეჭდ ტექსტშიო. იქვე მართლაც ნაჩვენებია ოთხიოდე შემთხვევა დედნის ორთოგრაფიის დარღვევისა თაყაიშვილის გამოცემაში³.

მკაცრი კრიტიკა გამოიწვია თაყაიშვილის გამოცემამ მოსე ჯანაშვილის მხრივ, რომელმაც ამ გამოცემის დეფექტები უჩვენა ჯერ პრესაში⁴ და შემდეგ ცალკე ბროშურაში⁵. უკანასკნელში დაწვრილებით აღნუსხულია ჯანაშვილისეული შესწორებანი. ჯანაშვილმა სავსებით მიიღო და კიდევ უფრო მკვეთრად განავითარა დებულება იმის შესახებ რომ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ ქრისტომატიაში ერთს განუყოფელ მოთხრობას წარმოადგენს⁶», ე. ი., რომ ქრონიკა და წმ. ნინოს ცხოვრება მთლიანი ნაწარმოებია. თვით ქრონიკის შესახებ ჯანაშვილი, სხვათა შორის, ამბობს: „ქრისტომატიის შემადგენელს მოჰყავს ჯერ „საზოგადო მიმოხილვა“ საქართველოს ისტორიისა არამიდგან მე-V—IV საუკ. ქრ. წინ ვიდრე აშოტ კურატპალატის (786—826) ძმის გვარამის დრომდე. ეს

¹ იქვე, წინასიტყვაობა, გვ. XVIII—XX, XLV—LXXIX.

² იხ. მაგ., პროფ. კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, ტფ. 1923, გვ. 97, 571.

³ სამი ზრონ., LXXXVII. იგივე ახრი აქვს განმეორებული ავტორს თავისი „ახალი ვარიანტი წმ. ნინოს ცხოვრებისა ანუ მეორე ნაწილი ქართლის მოქცევისა“-ს (ტფ. 1891) წინასიტყვაობაში, გვ. XXXIII.

⁴ იხ. Записки Восточного отделения Русского археологического общества, т. VI, С.-П., 1892, стр. 357—362.

⁵ გაზ. „ივერია“ 1891 წ. № 127: „საყურადღებო საგანი (წერილი რედაქციის მიმართ)“. აქ ავტორი სხვათა შორის, ამტკიცებს რომ „შატბ. კრებული“ „სამეცნიერო ქრისტომატიაა“ ან „ენციკლოპედია“.

⁶ აღვადგინე ანუ „სამი ისტორიული ხრონიკისა“ და „წმ. ნინოს ცხოვრების გასაგებ შესასწორებელი სახელმძღვანელო, შედგენილი მოსე ჯანაშვილის მიერ“, ტფ. 1891.

⁷ „აღვადგინე“, გვ. 25.

შეადგენს I თავს ქართლის მოქცევისას¹. „არამი“, ცხადია, ბაქრადის „მეფე არანს“ უდრის. რაც შეეხება ტექსტის აღდგენას, აქ ჯანაშვილმა, მართლაც, ბევრი გააკეთა, მაგრამ, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, ამ ნიჭიერმა ფილოლოგმა ცერ შეამჩნია ზოგიერთი მეტად საყურადღებო მოვლენა ხელნაწერში და თაყაიშვილის წაკითხვის შესწორების საქმე ბოლომდე ვერ მიიყვანა, მიუხედავად იმისა რომ მისი ლიტერატურული გამოსვლა სწორედ ამ ამოცანას ისახავდა თავის მიზნად².

1893 წელს ალექსანდრე ხახანაშვილმა გამოაქვეყნა თავისი სპეციალური ნარკვევი საქართველოში ქრისტიანობის გავრცელების ისტორიის წყაროების შესახებ. ამ საკითხებს ავტორი, მისივე განცხადებით, კვლავ მიჰმართავს, სხვა მკვლევართა შემდეგ, სწორედ თაყაიშვილის გამოცემების გამო. ხახანაშვილს მიმოხილული აქვს ბერძნულ-რომაული, სომხური და ქართული წყაროები, ხოლო უკანასკნელთა შორის იგი პირველ რიგში ჩერდება „ქართლის მოქცევაზე“, რომელიც, ხახანაშვილის აზრითაც, შეიტავს როგორც ქრონიკას, ისე ნინოს ცხოვრებას. ქრონიკის ცნობებიდან ხახანაშვილი ყურადღებას აპყრობს ჩვენთვის საინტერესო ჩვენებასაც და ამბობს: „По этому памятнику первым грузинским царем считается не Фарнаваз, а Аран, вторым Азо, сын Арана, а третьим Фарнаваз“³. ძეგლის დათარიღებაში ხახანაშვილი იმეორებს თაყაიშვილს⁴.

მეორე გამოცემა ჩვენი ძეგლისა ეკუთვნის თედო ჟორდანიას, რომელმაც „მოქცევაი ქართლისაის“ ტექსტი დაბეჭდა თავისი „ქრონიკების“ პირველ წიგნში⁵. თავის ვრცელ წინასიტყვაობაში, რომელიც უმთავრესად „ქართლის ცხოვრებისადმი“ არის მიძღვნილი, ჟორდანიას შეეხო „ქართლის მოქცევისაც“. ჟორდანიას მტკიცებით, „მოქცევაჲ ქართლისაჲ განიყოფება ორ უმთავრეს ნაწილად, რომელთაც ერთმანეთთან მეტად სუსტი შინაგანი კავშირი აქვთ... შესანიშნავია რომ წა ნინოს ცხოვრება, პირველს ნახევარში მოთხრობილი, თვალსაჩინოდ განსხვავდება მეორე ნახევრის მოთხრობილისაგან შინაარსით და ქრონოლოგიითაც. ხოლო ზოგი ცნობები პირველის და მეორე ნახევრისა ერთი მეორის წინააღმდეგნი არიან.... პირველს ნახევარში მოთხრობილი წა ნინოს ცხოვრება სხვა წყაროდამ უნდა იყოს ამოღებული, ხოლო მეორე ნახევარში მოთხრობილი—თვთ მატთანე... პირველი უძველესი უნდა იყოს მეორეზე და უკანასკნელის ზეგავლენის გარეშე დაწერილი“⁶. „ქრონიკა ქართლის მოქცევისა.

¹ იქვე, გვ. 25—26.

² ჯერ კიდევ „ივერიაში“ აცნობებდა მ. ჯანაშვილი მკითხველ საზოგადოებას „რომ დედნიდამ უკვე ამოწერილი გვაქვს სიტყვა-სიტყვად, მარცვალ-მარცვლად, სტრიქონ-სტრიქონად, სრულიად უცვლელად მთელი „მოქცევა ქართლისა“-ო.

³ А. С. Хаханов, Источники по введению христианства в Грузию. Из I тома III выпуска «Древностей Восточных» Московского Археологического Общества. М., 1893, стр. 16.

⁴ იქვე, 14—17.

⁵ ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა, შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი, ახსნილი და გამოცემული თ. ჟორდანიას მიერ. ტფ., 1892, გვ. 11—79.

⁶ იქვე, XXVI—XXVII.

უნდა იყოს შემოკლებული პირი უძველესის საეკლესიო მატრიანისა¹. ავტორი ადარებს აგრეთვე ქრონიკას ქ. ცხოვრებასთან.

თ. ჟორდანიას გამოცემა „ქ. მოქცევისა“ უთუოდ მნიშვნელოვანი ნაბიჯი იყო წინ, მაგრამ ამ მკვლევრის მახვილ თვალსაც გამოეპარა ხელნაწერის ზოგიერთი საყურადღებო ფაქტი². ამავე გამოცემაში ჟორდანიამ გამოაქვეყნა „შატბერდის კრებულის“ აღწერილობა, დაჩის წერილები და ანდერძ-მინაწერები; ხელნაწერის დათარიღებისათვის შემჩნეულია ხელნაწერის შინაგანი ნიშნები, სახელდობრ, ჩვენება ხელნაწერში ჩართული „ბერძენი მეფეების“ სიისა, რომელიც მოყვანილია იმპერატორ ნიკიფორემდე (963—969). ამის შემდეგ მოხსენებულიაო „კივრიჯან“, რაც, ჟორდანიას აზრით, „როგორც ჩანს... არის მეტი სახელი იმპერატორის იოანე ზემიხვესის ანუ ციმისხისი“³. მართალია, ჟორდანიას ვერ ამჩნევს რომ ეს ჩვენება არკვევს მხოლოდ terminus ante quem non-ს, მაგრამ მისი დაკვირვება მაინც საყურადღებოა. კივრიჯანზე ჩვენ უფრო კატეგორიულად შეგვიძლია ვთქვათ რომ ეს იოანე ჩიმიშკია: „კივრიჯან“ არის, რათქმაუნდა, ბერძნული დიალექტური „კვრ ეან“ (ქართ. ფეოდალურ ტერმინოლოგიაზე გადმოტანით—„პატრონი იოანე“; დიალექტიზმი სწორედ სახელის თაყვიდურ ბგერის ამ ფონეტიკურ განვითარებაში მდგომარეობს: ი→ჟ→ე; მეტი „ი“ შუაში და „ჯ“ „ე“-ს ნაცვლად უკვე ქართულ ნიადაგზე შეიძლება იყოს გაჩენილი) და, ჩანს, სომხური წყაროდან მომდინარეობს („კივრ“ ეს სომხური დაწერილობის *կիւր*-ის წაკითხვაა; სომეხი ისტორიკოსები იოანე ჩიმიშკის სწორედ „კვრ-ეან“-ობით, *կիւր ძან*, იხსენიებენ)⁴. ალბათ იმის გამო, რომ ჟორდანიას ეს გუმანი დაუსაბუთებლად ჰქონდა გამოთქმული, თაყვიშვილმა მას თავის მეორე აღწერილობაშიაც ანგარიში არ გაუწია და კვლავ გაიმეორა, ბიზანტიის იმპერატორების სია ნიკიფორემდე არის მოყვანილიო („до Никифора Кривошеина, 963—969“; Кривошеин-ი ავტორს, ალბათ, „კივრიჯან“-ის შესატყვისად აქვს დასახელებული)⁵.

ჟორდანიას მოცემული აქვს აგრეთვე ვრცელი მსჯელობა ხელნაწერისა და ძეგლის მიერ აღძრულ ისტორიულ საკითხებზე⁶. ქრონიკის ჩვენთვის საინტე-

¹ იქვე, XXVII—XXVIII.

² სხვათა შორის, ჟორდანიას ჩემულობს პრიორიტეტს ქართლის მოქცევის გამოცემაზე და ჰძიმე ბრალსა სდებს პირველ გამომცემელს. უკვე 1888 წ. ჩვენ ვიკისრეთ ამ ძეგლის გადაწერა და გამოცემა, დიდი შრომით ტექსტი ალვადგინეთ, თვით ხელნაწერის არსებზედაც დაწერეთ (!) და ცალკე რვეულშიაც გადმოვწერეთ. ეს ჩვენ მიერ აღდგენილი ტექსტია გამოყენებული პირველ გამოცემაში, ქრონიკები, I, XXV—XXVI, 99, 103. მაგრამ ამ შემთხვევაში ხომ პირველ გამოცემის შეცდომათა გაზიარების საკითხი იჩენს თავს! კიდევ უფრო უსიამოვნო შთაბეჭდილებას სტოვებს ცნობა ფილოლოგიური ვარჯიშის შესახებ ამ უძირფასესი მანუსკრიპტის არსებზე.

³ იქვე, 103.

⁴ მაგ., სტეფანოს ტარონელი; იხ. მისი ისტორია, 1885 წლის პეტერბურგის გამოც., *Учебная книга Саганьчича Маиоқъанъ Шаомицъанъ აჩხეცრასან*, გვ. 150, 179, 182, 183, 184, 186, 187, 193. გელცერსაც აღნიშნული აქვს რომ ტომით სომეხ იოანეს შესახებ მისი თანამეტომენი ალტაეებით ლაპარაკობდნენ, ეძახოდნენ რა კიურ ეან-სო. *Очерк политической истории Византии: Очерки по истории Византии*. Вып. I, С.-П. 1912, стр. 95.

⁵ *Опис.*, 637.

⁶ იქვე, 99—122; შდრ. 94—99.

რესო ცნობასთან დაკავშირებით, ეორდანია წერს: „აქ ჩვენი ქრონიკა იძლევა ახალს ცნობებს, რომელიც ჩვენმა მატრიანებმა არ იციან: არან ყოფილა ქართლის მეფე, და არა „ტომით ბერძენი ძე იარედოსისი“ ქ. ცხ.—ბისა (1, 27)... ჩანს რომ მცხეთა ყოფილა ცალკე სამეფო ანუ სამამასახლისო; ხოლო ქართლის სხვა სამეფო ანუ სამამასახლისო. ქართლის მეფემ ანუ მამასახლისმან აზომ, ძემან არან ქართლის მამასახლისამან, ბერძნების მხარე დაიჭირა, უშველა მათა, სამაგიეროდ, მცხეთა მიიღო. ალექსანდრემ, გარდა ამისა, „დაუმორჩილა მასვე ყველა მწვრილ-მწვრილნი ტომნი ქართველთ ერისა. ამნაირად ბერძნებმა პირველად შეადგინეს ერთი სახელმწიფო ქართველთ ტომისაგან და დააყენეს აზო მეფედ. ამის შემდეგ აზომ გადმოასახლა ქართლიდამ მცხეთას (მცხეთა იყო ნაწილი სარკინეთისა) თვისნი ნათესაენი და, კერპთმსახურთა ჩვეულებისამებრ, თან გადმოიტანა სანათესაო კერპები ქართლისა—გაიმ და გაცი“...¹

1900 წელს ე. თაყაიშვილმა გამოაქვეყნა როგორც ქრონიკის, ისევე ნინოს ცხოვრების რუსული თარგმანი მრავალრიცხოვანი შენიშვნებითა და კომენტარიებით². ქრონიკის ადგილი, რომელიც ჩვენი განხილვის საგანს შეადგენს, აქ თარგმნილია შემდეგნაირად: „И царь Александр держал при себе Азо, сына царя Картли Арана; он дал ему во владение Мухету и, назначив ему границами Эрети, Эгрис-цкали, Сомхитию и Црольскую гору, ушел. Между тем этот Азо отправился в Картли, к Арану, отцу своему, привел оттуда восемь домов и десять домов сородичей своих и поселился в старой Мухете, имея при себе богами идолов—Гаши и Гаим“³. შენიშვნაში მთარგმნელი ამბობს: „Картли—бывший город и крепость в нынешнем Армазском ущельи, в шести верстах к юго-западу от Мухеты, давший название всей Грузинской стране... Царь Картли Аран в К. II. неизвестен“⁴. „По данным нашей хроники, до прихода Александра Македонского в Грузию, царь сидел в Картли или Армазе, и затем престол был перенесен в Мухету“⁵... ამრიგად, გამოდის რომ აზოს მთელი მიგრაცია არმაზიდან მცხეთაში გადასახლებით ამოიწურა.

„შატბერდის კრებულსა“ და „ქართლის მოქცევას“ თაყაიშვილი დაუბრუნდა კიდევ ერთხელ წერა-კითხვის საზოგადოების ხელნაწერთა აღწერილობაში⁶. აქ მოცემულია ხელნაწერის ძალიან ვრცელი მეცნიერული აღწერილობა. მანუსკრიპტის გარეგანი ნიშნულობიდან ყურადღებას იქცევს აღმწერის მითითება, რომ ხელნაწერი შესრულებულია როგორც ასომთავრულით (გვ. 1—255), ისე ნუსხურით (გვ. 256—588) და ადვილად იკითხება: პირველ ნაწილში—მთლიანად, ხოლო მეორე ნაწილში—ყველგან, ლადაც-კი მელანი არ გახუნე-

¹ იქვე, გვ. 12, შენ. 17.

² Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. 28, Отд. 1.

³ დასახელ. გამოცემა, გვ. 7—9.

⁴ იქვე, გვ. 7, შენ. 1.

⁵ იქვე, გვ. 9, შენ. 2 (მე-10 გვერდზე).

⁶ Опис., т. II, стр. 632—651.

ბულა ან ეტრატი არ გაცეითილაო. სამწუხაროდ, ზოგ ადგილას ეტრატი ძალიან დაზიანებულია, ზოგი ფურცელი, როგორც მაგ. 60 და 127, მხოლოდ სანახევროდ შენახულა, ზოგ ადგილას მელანია გადასული და სხვაგან კიდევ სიტყვები და ფრაზები განზრახ არის ამოფხეკილიო¹. მთლად ხელნაწერს აკლია 15 ფურცელი, ამათგან 4 — „ქ. მოქცევის“ (ე. ი. ქრონიკისა და ნინოს ცხოვრების) ნაწილში. გარდა ამისა, ნაგვიანევი აკინძვისას აურევიათ ხელნაწერის ფურცლებიო². შემდეგ მოდის კრებულის შინაარსის დაწერილებითი აღწერა მსჯელობით ნათარგმნი ძეგლების წარმოშობაზე და იმ თავების ბიბლიოგრაფიით, რომლებიც ამ დროისათვის უკვე გამოცემული იყო. დაბეჭდილია აგრეთვე არშიების მინაწერები, მნუსხველთა ბოლოსიტყვა - ანდერძ - მოსახსენებლები და ცალკე ტექსტები (ეპისტოლეები) მათი რუსული თარგმანითურთ. მე-7 თავად მოხსენებულია „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, რომელშიაც ავტორი ეხლა უკვე აერთიანებს როგორც საკუთრივ ქრონიკას, ისე ნინოს ცხოვრებასაც. ხელნაწერის ამ ნაწილის აღწერილობისათვის თაყაიშვილი, ჩანს, საკმაოდ სთვლიდა თავისი პირველი გამოცემის წინასიტყვაობას, რომელი გამოცემაც და, საერთოდ, საკითხის ლიტერატურა ნაჩვენებია იქვე შენიშვნაში³. ახალი (ერთადერთი) დაკვირვება აქ მხოლოდ შემდეგია: „ქართლის მოქცევის“ პირველი ორი პერგამენტის ფურცლის ტექსტი, მელნის სიფერმკრთალის გამო, განახლებულია მერმინდელი ხელით. შემოწმება ამტკიცებს რომ ეს განახლება შესრულებულია საკმაოდ ზუსტად და წესიერად“⁴. ეს გარემოება რომელიც მანამდის არაფის არ შეუნიშნავს და არ აღუნიშნავს, ჩვენთვის ძალიან საყურადღებოა, იმიტომ რომ სწორედ ამ ფურცლებზეა მოთავსებული ქრონიკის ის ადგილი, რომელიც ამჟამად ჩვენი შესწავლის საგანს შეადგენს.

„აღწერილობის“ ამავე ნაკვეთში ე. თაყაიშვილი შეეხო ე. წ. „ქელიშურ კრებულსა“-ც. ამ უკანასკნელის შესახებ პირველი ცნობა გამოაქვეყნა „კრებულის“ აღმომჩინმა ა. ხელაიამ⁵. ამ ნარკვევში, რომელიც საქ. საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებაში იყო წაკითხული მოხსენების სახით 1907 წლის დამლევს, ავტორი აღწერს ხელნაწერს და განსაკუთრებით ჩერდება „ქართლის მოქცევის“ „ვარიანტზე“, რომელიც ქელიშურ კრებულში აღმოჩნდა. აქვე ვრცლად არის ნაჩვენები ახალი „ვარიანტის“ საკითხავ-სხვაობანი შატბერდულთან შედარებით. აქვე აღძრულია რიგი ისტორიული საკითხები. სამწუხაროდ, „ქ. მოქცევის ქრონიკას“ ქელიშურ კრებულში აკლია პირველი ორი ფურცელი⁶, სადაც მოთავსებულია სწორედ ჩვენთვის საინტერესო ცნობა, და ამიტომ ამ ხელნაწერზე ჩვენ აქ აღარ შევჩერდებით.

¹ იქვე, გვ. 632.

² იქვე, 633.

³ იქვე, 639.

⁴ „Текст первых двух пергаментных листов „Обращения Грузии“ по причине бледности чернил возобновлен позднейшею рукою. Проверка доказывает, что это возобновление сделано довольно точно и аккуратно“, იქვე, 639.

⁵ „ძველი საქართველო“, ტ. I, ტფ. 1909, განყ. II, გვ. 1—29: „ქელიშის ვარიანტი ქართლის მოქცევისა“.

⁶ იქვე, 2; Опис. II, 705.

„ქართლის მოქცევის“ ტექსტი,— როგორც ამ კელიშური ხელნაწერის მიხედვით პირველად, ხოლო შატბერდული კრებულის თანახმად— მეორედ,— თაყაიშვილმა დაბეჭდა, კელიშური ხელნაწერის აღწერასთან ერთად, „აღწერილობაში“¹. ეს გამოცემა ამჟამად ჩვენს სამეცნიერო მწერლობაში ტექსტის საუკეთესო გამოცემად ითვლება².

ჩვენი ნარკვევის თემა არ მოითხოვს აქ მთელი იმ ლიტერატურის განხილვას, რომელიც „შატბერდის კრებულთან“ ან „ქართლის მოქცევასთან“ არის დაკავშირებული საერთოდ. ჩვენ გვაინტერესებს ამჟამად „ქართლის მოქცევის“ ქრონიკის მხოლოდ ერთი ცნობა.

ზემოთმოცემული მიმოხილვის შემდეგ ჩვენ შეგვიძლია მივმართოთ ძეგლის იმ ცნობას, რომლის განმარტებისადმი მიძღვნილია ეს წერილი. უწინარეს ყოვლისა, საჭირო ხდება ცნობის ტექსტის აღდგენა, რომელიც დამახინჯებული აღმოჩნდა ყველა გამოცემაში,— მიუხედავად იმისა რომ ძეგლი, მთლიანად, და ცნობა, კერძოდ, ასეთი ინტენსიური ინტერესის, ყურადღებისა და შესწავლის საგანი იყო,— და წინააღმდეგ ჩვენი გამოცდილი ფილოლოგების განცხადებისა ტექსტის უცთომელი გამოცემის შესახებ. ეს ტექსტუალური საკითხი ჩვენ თავდაპირველად გაგვიჩნდა იმის გამო რომ ზოგიერთს სხვა ლიტერატურულ ძეგლში ყურადღება მივაქციეთ ჩვენთვის საინტერესო ცნობის ერთი ელემენტის დაქინებულ განმეორებას ვარიანტული ფორმით. საქმე ეხება სიტყვა „არან“-ს.

უწინარეს ყოვლისა აღსანიშნავია რომ უკვე ნინოს ცხოვრების შატბერდულ ნუსხაში ნათქვამია: არმაზის კერპის „მარჯულ მისა დგა კერპი ოქროსაჲ და სახელი მისი გაცი, და მარცხლ მისა კერპი ვეცხლისაჲ და სახელი მისი გა, რნი იგი ღთღ ჰქონდეს მამათა თქნთა არიან ქართლით“³. ის გარემოება რომ „ქართლის მოქცევის“ მკვლევართა უმრავლესობა დაეინებით იცავდა ქრონიკისა და ნინოს ცხოვრების ლიტერატურული ერთიანობის თეზისს, საკმაო საფუძველი უნდა გამხდარიყო „ქრონიკისა“ და „ნინოს ცხოვრების“ ამ ვა-

¹ Опис. II, 708—813; კელიშ. ხელნაწერის აღწერა—აქვე, 704—708.

² „ქართლის მოქცევის“ ქრონიკის ერთი, დასაწყისი, ნაწილი უკანასკნელად დაბეჭდა განსვენებულმა პროფ. იოსებ ყიფშიძემ თავის ქრესტომატიკაში: „Грузинская древнелитературная хрестоматия с древнегрузинско-русским словарем“. Петроград, 1918, გვ. 22—27. წინასიტყვაობაში გამოცემული აღნიშნავს რომ ქრონიკის ტექსტი დაიბეჭდა ნაბეჭდი გამოცემების მიხედვით, მაგრამ შემდეგში ხელნაწერთან შედარების გზით გამოირკვა რომ ყველა წინანდელი გამოცემა ნაკლოვანი ყოფილა და სათანადო შეცთომების გასწორებას აქვე ვიძლევიით. ამ „შესწორებათა“ დაკვირვება ცხადყოფს რომ განსვენებულ მეცნიერსაც ძალიან ბევრი რამ ხელნაწერში შეუშინებლად დარჩენია; ვერ შეუნიშნავს მას, კერძოდ, ის ფაქტები, რომლებიც ჩვენ სპეციალურად გვაინტერესებს და რომელთა შესახებაც ქვემოთ არის საუბარი.

³ Опис., II, 752; კელიშურ ვარიანტში „არიან ქართლით“ გადამახინჯებულა „ამიერთგნ“ სახით! ესევე დაწერილობა „არიან“ დაცული აქვს თაყაიშვილს თავის პირველ გამოცემაშიაც; იხ. „ახალი ვარიანტი წმ. ნინოს ცხოვრებისა ანუ მეორე ნაწილი ქართლის მოქცევისა, გამოცემული რედაქტორობით და წინასიტყვაობით ე. თაყაიშვილისა“, ტფ., 1891, გვ. 21.—ეს ადგილი ციტირებული აქვს აკადემიკოსს ივანე ჯავახიშვილსაც, რომელიც ასწორებს ფორმას „არიან“-ს „არან“-ად, რაც მას სპეციალურად აღნიშნული აქვს: „ხელნაწერში შეცდომით სწერია „არიან“-ო, იხ. ქართვ. ერ. ისტ., წ. I, მესამე გამოც., გვ. 92 და შემ.

რიანტულ ფორმათა სხვაობის მიზეზების უფრო დაკვირვებული კვლევისათვის.

ასეთივე სტიმული უნდა გაეჩინა სხვა წყაროებსაც, მაგ., თეიმურაზის საქართველოს ისტორიის ერთ ცნობას. სახელდობრ, თუმცა თეიმურაზი აზოს მოსვლის ამბავში ლეონტი მროველის კონსტრუქციას იმეორებს, მაგრამ გარკვეული კონტამინაციით „ქართლის მოქცევის“ ცნობასთან: თეიმურაზი ამბობს რომ ალექსანდრემ მცხეთის ქვეყნის დაპყრობის შემდეგ „დაუტევა მუნ აზონ მთაყართა თუსთაგანი ძეჲ არიანე მთაურისა მაკედონელისა ასი ათასისა მხედრობითა, რომელნი იყვნეს იტალიელნი“¹... და იქვე, შენიშენაში, განმარტავს: „სრულიად საქართველოს კათალიკოსი არსენი დიდი სწერს აზონს ძედ არიანესსა“². შემდეგ თეიმურაზი წერს:... „კვალად წარვიდა აზონ მამისა თუსისა მიმართ არიანესსა და მოიყვანა მუნით ათი სახლი ჩინებულთა და ათასი სახლი მდაბიონი და ყოველნი დედა-წულითურთ მათით მოვიდეს და დაეშენნენ ქართლს (ესე იგი საქართველოსა შინა)“³...

თეიმურაზის ეს ადგილი თავიდანვე ცნობილი იყო, მაგ., თ. ჟორდანიასთვის, ე. თაყაიშვილისათვის და სხვებისთვის, მაგრამ არც ამ ჩვენებას მიაქციეს ყურადღება. თ. ჟორდანიას ფორმა „არიანე“, ჩანს, „არანის“ დამახინჯებად მიაჩნდა, იმიტომ რომ იგი თეიმურაზის ამ ადგილის ციტაციისას პირველის გვერდით ფრჩხილებში სვამს მეორეს⁴.

კიდევ უფრო უნდა გაემახვილებინა აღნიშნული საკითხი ერთ ფაქტს. 1897 წელს თედო ჟორდანიამ გამოაქვეყნა თავისი „ქრონიკების“ მეორე წიგნში ნაწყვეტები „ნინოს ცხოვრების“ ორი ახალი „ვარიანტიდან“ (თვით ჟორდანიასვე ტერმინოლოგიით). ერთი ამ ნუსხათაგანის შესახებ ჟორდანია წერდა: „პალეოგრაფიულ ნიშნების მიხედვით ამავე დროს (XVII საუკუნეს) უნდა იყოს გადაწერილი მხედრულად ახალი ფრიად შესანიშნავი ვარიანტი წმიდა ნინოს ცხოვრებისა, რომელიც ეკუთვნის მლ. ვასილ კარბელაშვილს. ამ ვარიანტს ბოლოს დამატებული აქვს ქართველ მეფეთა მოკლე ისტორია, რომელიც, როგორც შედარებიდან ცხადდება, ამოღებულია ცნობილის იოანე ბერაძესგან გადაწერილის უძველესის ქართლის მატიანისაგან „მოქცევა ქართლისაჲ“⁵... ამ აქვე დაბეჭდილ „ქართველ მეფეთა მოკლე ისტორიაში“ მართლაც განმეორებულია, გადამუშავებული სახით, „ქართლის მოქცევის“ თხრობა მცხეთის პირ-

¹ ისტორია დაწყებითგან ივერიისა, ესე იგი გიორგიისა, რომელ არს სრულიად საქართველოსა, ს.-პ., 1848 წ., გვ. 110—111.

² იქვე, 110, შენ. 2.

³ იქვე, 111.

⁴ ქრნკ. 1, გვ. X.—თაყაიშვილი თეიმურაზის ცნობას სთვლის ვარიანტად ქრონიკის ჩვენების მიმართ, მაგრამ შენიშნავს: „კათალიკოს არსენის ისტორიული ნაშრომი, საიდანაც თეიმურაზს ამონაწერები ჰქონდა ხელთა... ჯერ კიდევ არ არის აღმოჩენილი“. СМОНПК, № 11. 28, стр. 9, прим. 2. ნამდვილად-კი, როგორც ქვემოთ იქნება უფრო დაწვრილებით ნაჩვენები, არსენის ის ნაშრომი. რომელიც თეიმურაზმა გამოიყენა, ისტორიული თხზულება კი არ იყო, არამედ ნინოს ცხოვრების ახალი რედაქცია.

⁵ ქრონიკები, წ. II, გვ. 519.

ველ მეფეთა შესახებ და აქაც სამჯერ გვხვდება სიტყვა „არიან“ სწორედ ამ ფორმით. ქორდანია სამივეჯერ ფრჩხილებში ასწორებს „უნდა «არან»-იო (იქვე, 520; ხაზგასმულია ქორდანიას მიერვე). იგი არ დააფიქრა არც მისმა საკუთარმა მოსაზრებამ რომ ეს „მოკლე ისტორია“ ამოღებულია „იოანე ბერაძისგან გადაწერილის უძველესის ქართლის მატიანისაგან“-ო. მეორე „ვარიანტი“, რომელსაც ერთი 1732 წლის ხელნაწერი იძლევა, „ესევე ამბავი ცოტა მეტ-ნაკლებობით არის აღწერილი“ და მისი ცნობაც „ამოღებულია“ ქართლის მოქცევის ქრონიკიდან¹. აქაც ორჯერ გვხვდება ფორმა „არიან“, რაც ორივეჯერ ფრჩხილებში გასწორებულია ქორდანიას მიერ: „უნდა «არან»“-ო¹.

ეს ახალი ვარიანტი „ნინოს ცხოვრებისა“ მთლიანად გამოსცა 1902 წელს მლ. პ. კარბელაშვილმა, რომელმაც იგი კატეგორიულად მიაწერა მეათე საუკუნის „დიდ არსენ ქართლის კათალიკოზს“. გამომცემელი აცხადებს რომ ძველი აღმოჩნდა 1900 წელს საეკლესიო მუზეუმის გაურჩეველ ხელნაწერთა შორის, არსენი კათალიკოზის ნაწილობრივ შენახულ კრებულში, რომელიც მე-11 ან მე-12 საუკუნეში უნდა იყოს გადაწერილი². გამომცემელი არას ამბობს იმის შესახებ თუ რა დამოკიდებულებაშია მის მიერ გამოქვეყნებული ძველი ვას. კარბელაშვილის კუთვნილ ხელნაწერთან და ქორდანიას გამოცემასთან, ანდა იმის შესახებ თუ რაზეა დამყარებული მოსაზრება არსენი კათალიკოზის ავტორობის და დროის შესახებ. ეს მით უფრო საკვირველია რომ როგორც თვით გამოცემიდან ჩანს, ავტორის სახელისაგან ხელნაწერში ვითომც მხოლოდ „არ... ნი“ დარჩენილა, ხოლო ხელნაწერის საქრონოლოგიო მითითებათაგან გამომცემელს აუხსნელად დაუტოვებია, სხვათა შორის, „დიმიტრის მეფობის“ ხსენებაც, რომელიც ამავე სტრიქონში არის ვითომ მოცემული³. შემდეგ მოსალოდნელი იყო რომ თ. ქორდანია და კიდევ უფრო მეტად, პ. კარბელაშვილი, რომელიც ნინოს ახალ ცხოვრებას არსენი კათალიკოზს მიაწერს, განიხილავდნენ ამ ძველის მოცემული თხრობის ურთიერთობის საკითხს თეიმურაზ ბატონიშვილის ცნობასთან „არიანეს ძის აზონის“ შესახებ, რომლის წყაროდაც თეიმურაზი „სრულიად საქართველოს კათალიკოსს არსენ დიდს“ აღიარებს, როგორც ზემოთ ვნახეთ. თეიმურაზის ჩვენებას შეუძლია, რათქმაუნდა, აგრეთვე რამდენადმე შეამაგროს პ. კარბელაშვილის მოსაზრება არსენის ავტორობის შესახებ. მაგრამ ეს საკითხები არც ქორდანიას და არც კარბელაშვილს არ აღძვრია. კარბელაშვილმაც თავის გამოცემაში ფორმა „არიან“ საექვოდ მიიჩნია, თუმცა არც ისე კატეგორიულად, როგორც ქორდანიამ⁴.

¹ იქვე, 521.

² ცხოვრება წმიდა ნინოსი, შედგენილი დიდის არსენი ქართლისა კათალიკოზის მიერ. X საუკუნეში, გამოცემა საეკლესიო მუზეუმისა № 10.XI—XII ხელნაწერიდან (sic). ტფ. 1902, „მკითხველთა მიმართ“, გვ. 53.

³ იქვე, 52.

⁴ პირველ შემთხვევაში სიტყვას გვერდით უხის კითხვითი ნიშანი, იქვე 46, მეორე შემთხვევაში დედნის ფორმას გვერდით ფრჩხილებში უხის კითხვის ნიშნიანივე „არან“, იქვე 46, ხოლო მესამე შემთხვევაში დედნის საკითხავი „არიან“ უცვლელად არის დატოვებული, იქვე, 47-

ამის შემდეგ ბუნებრივია რომ „ქართლის მოქცევის“ ქრონიკის ტექსტის აღდგენის ამოცანა მხოლოდ ხელნაწერის შესწავლით თუ შეიძლება გადაწყდეს. ხელნაწერის შესწავლა კი არკვევს შემდეგს.

თხრობა აზოს შესახებ მოთავსებულია „შატბერდის კრებულის“ მე-435 გვერდზე. ეს გვერდი და, მასთან ერთად, მისი წინამორბედი მე-434 გვერდიც, სადაც იწყება „ქართლის მოქცევა“, განახლებულია, როგორც ეს აღნიშნული ჰქონდა ე. თაყაიშვილსაც (თაყაიშვილს შეცდომით აქვს ნათქვამი, განახლებულია ორი ფურცელიო, ნამდვილად ეს პროცესი მხოლოდ ორ გვერდს შეჰხებია). მაგრამ მართო ამ ფაქტის დადასტურება საკმარისი არ არის. ჯერ ერთი, უნდა მივუთითოთ რომ განახლება გამოიხატა მთელი ტექსტის ხელმეორედ დაწერაში, ძველის ზემოდან, უფრო მუქი მეღნი. განახლების მიზეზი ყოფილა არა სხვა რაიმე დეფექტი ხელნაწერისა, არამედ მხოლოდ ძველი ტექსტის მეღნიის სიმკრთაღე. მნიშვნელოვანია ის გარემოებაც რომ ძალიან ხშირად იკითხება ძველი ტექსტიც, იმიტომ რომ ძველი და ახალი ასოები ყოველთვის ერთმანეთს არ ჰფარავენ, თუმცა განმაახლებელი მისდევდა ძველი ნაწერის კვალს. უფრო საყურადღებოა ის გარემოება რომ წინააღმდეგ თაყაიშვილის მტკიცებისა, „განახლება შესრულებულია საკმაოდ ზუსტად და წესიერად“-ო, განმაახლებელს შეუცვლია ძველის ორთოგრაფია და ზოგიერთი საკითხავები. ასე, მაგ., აშკარად ჩანს რომ ძველს ტექსტში აზოს ღმერთებიდან მეორე კერპის სახელად ეწერა „გა“, ხოლო ფორმა „გაიმ“ განმაახლებელს ეკუთვნის (გვ. 435, პირველი სვეტის დასასრული). ამ მტკიცების სიმართლეს ადასტურებს „ნინოს ცხოვრების“ შატბერდული ნუსხა, სადაც კერპების სახელებად მოცემულია „გაცი“ და „გა“ სამჯერ¹. თუ როგორი მნიშვნელობა აქვს ამ ფაქტს, ადვილად შეიძლება დავინახოთ თუ მოვიგონებთ რომ ჩვენს სამეცნიერო მწერლობაში, ძველი ქართული წარმართული პანთეონის შესახებ მსჯელობისას, აკადემიკოსმა ნიკო მარმა „გაიმ“, დაბოლოების ქმიხედვით, ებრაული მრავლობითი რიცხვისა და, ამდენადვე, ქართულში მწიგნობრული გზით შემოსულ ფორმად მიიჩნია².

იმ ცვლილებებიდან, რომელნიც „ქართლის მოქცევის“ ქრონიკის დასაწყისი გვერდების განმაახლებელს შემოუტანია, აღსანიშნავია „უ ბრჯგუ“, რომელიც ძველ ტექსტში არსად არ გვხვდება. ეს გარემოება განსაზღვრულ ფარგლებში ათარიღებს თვით განახლების საქმესაც. ვინაიდან „უ ბრჯგუ“ ქართულ მწერლობაში კათალიკოსმა ანტონი პირველმა შემოიტანა, ცხადია ხელნაწერის განახლებაც შეუძლებელია შესრულებულიყო მე-18 საუკუნის მეორე ნახევარზე ადრე. მაგრამ რადგანაც ხელნაწერი მესხიშვილების საგვარეულოდან არის გამოსული, და, როგორც ჩანს, მართლაც ცნობილს დავით რექტორს, ალექსისძემესხიშვილს, ეკუთვნოდა, ამიტომ შეიძლება ვიფიქროთ რომ განახლება შესრულებულია დავითის წრეში (იქნებ თვით დავითის მიერაც) მე-18 საუკუნის დამლევის ან მე-19 საუკუნის დამდეგს, როცა მოღვაწეობდა დავითი. ამრიგად,

¹ Опис., II, 752, 761, 769; კელიშური ნუსხა ერთ შემთხვევაში იძლევა—„გაიც და გაცა“, იქვე, 752, ხოლო ორს დანარჩენ შემთხვევაში—„გაცი“ და „გაცა“, იქვე, 761, 769.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართვ. ერ. ისტ., I, მესამე გამოც., გვ. 91—94.

ქრონიკის ტექსტში შეტანილი სათანადო ცვლილებაც ამ დროს ეკუთვნის. ჩვენთვის ამ ცვლილებიდან ყველაზე საგულისხმოა, რატომღაც, ის, რომელიც აზოს შესახებ თბრობაში აღმოჩნდა. სახელდობრ, იმ ფრაზაში, რომელიც შეიცავს ცნობას აზოს უკან გაბრუნების შესახებ ძველ სამშობლოში, განმარტებელს ძველი ტექსტის ფორმა არიან შეუცვლია „არანით“, უყურადღებობის გამო, შექველია, და არა განზრახვით. ორს სხვა შემთხვევაში-კი განმარტებელს უცვლელად დაუტოვებია ძველი ტექსტის ფორმა „არიან“. ეს ხელოვნური ფორმა, „არან“, მოსწონებიან, რატომღაც, ძველის გამომცემლებს და ასეთი დაქინებით გაუფრცხვლებიათ იგი, სრულიად გამოჰპარვიათ რა სწორი წაკითხვა ორ ადგილას. ამგვარი შეცდომა მით უფრო გაუგებარია რომ ის მოუვიდა ძველის ყველა მკვლევარს და მათ შორის იმათაც, ვინც ყველა დანარჩენს ეცილებოდა ძველის სწორად წაკითხვაში, მოწინააღმდეგის წანაკითხს უვარგისად სთვლიდა და თავისას-კი სრულიად უცდომელად. ცხადია რომ ამგვარი შეცდომის წყარო იყო ის, სერიოზული და დინჯი მეცნიერული კვლევისათვის შეუფერებელი აქიოტაჟი, რომელიც ძველის აღმოჩენამ გამოიწვია და რომელიც ეხლაც ასეთს უსიამოვნო შთაბეჭდილებას უქმნის მკითხველს.

თუნდაც ტექსტის განახლებას არ ჰქონოდა ადგილი, თავისთავად ცხადია რომ ფორმა „არან“ ვერ დაიჩემებდა უპირატესობას „არიან“-ის წინაშე, იმიტომ რომ პირველი ერთხელ გვხვდება, მეორე-კი — ორჯერ და იმიტომაც რომ მეორეს მხარს უჭერენ როგორც „ნინოს ცხოვრების“ შატბერდული ნუსხა, ასევე ყველა სხვა ლიტერატურული ძეგლიც, რომელიც ამავე საგანს ეხება და აშკარად „ქართლის მოქცევაზე“ დამოკიდებული.

ყოველივე ზემონათქვამის გათვალისწინებით, სავსებით დამარწმუნებელი უნდა იყოს თუ ჩვენ ფორმა „არან“-ს უკუვაგდებთ, როგორც სრულიად შემცთარს, და მის მაგიერ „არიან“-ს დავამკვიდრებთ. ამ აღდგენით, „ქართლის მოქცევის“ ქრონიკის თბრობა აზოს შესახებ, საქართველოსაკენ ალექსანდრე მაკედონელის მეორე გამოლაშქრების ისტორიაში ჩართული, შემდეგ სახეს მიიღებს, ქარაგმების გახსნითა და თანამედროვე პუნქტუაციით:

... „შემდგომად რაოდენისამე ჟამისა მოვიდა ალექსანდრე, მეფე ყოვლისა ქუეყანისაჲ, და დაღეწნა სამნი ესე ქალაქნი და ციხენი და ჰონთა დასცა მახული. ხოლო სარკინესა ქალაქსა ებრძოლა ათერთმეტ თთუჲ. და დადგა სარკინესა დასავალით კერძო; და დასცა ვენაჯი და როჲ გამოიღო ქსნით და დასხნა კაცნი მერუვენი; და სტაგითა რუდსაჲთა დაჰრქვან ადგილსა მას ნასტაგისი.

და მერმე გამოიღო სარკინე. თვთ დაყარეს და მეოტ იქმნნეს.

და თანა ჰყვანდა ალექსანდრეს მეფესა აზოჲ, ძე არიან ქართლისა მეფისაჲ. და მას მიუბოძა მცხეთაჲ საჯდომად და საზღვარი დაუდგა მას: ჰერეთი და ეგრისწყალი და სომხითი და მთაჲ ცროლისა, და წარვიდა.

ხოლო ესე აზოჲ წარვიდა არიან ქართლად, მამისა თვისისა. და წარმოიყვანა რვაჲ სახლი და ათნი სახლნი მამა-მძუძეთანი. და დაჯდა ძველ მცხეთას. და თანა ჰყუანდეს კერპნი ღმრთად გაცი და გა.

და ესე იყო პირველი მეფე მცხეთას შინა—აზოდ, ძე არიან ქართველთა მეფისაჲ, და მოკუდა“.

როგორია ამ თხრობის ისტორიული ღირებულება?

უეჭველია რომ თხრობა, თუ მას მისი მთლიანი სახით ავიღებთ, საშუალო სიძველეებით დაინტერესებული მწიგნობრის ხელოვნური კონსტრუქციაა, რომლის ცალკეული კომპონენტები არ შეესაბამება ისტორიულ სინამდვილეს. ასე, მაგ., აკადემიკოსს ივანე ჯავახიშვილს აღნიშნული აქვს რომ „თვით ცნობებშიაც მემატიანეს მსხვილი შეცდომები შეჰპარვია: ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობა კავკასიაში მას უტყუარ ამბავად მიაჩნია“...¹ ეს სავსებით სწორია და მოცემული ისტორიული შეცდომა² უეჭველობით ამკლავებს თვით ამბის ხელოვნურ წარმოშობას. ანაქრონისტულია თხრობაში „ჰონთა“ ხსენება, რომელიც, საეჭვოა, ქარაგმის ქვეშ დასმულ „ჰურიათა“ მცთარი გახსნის შედეგი იყოს, როგორც ამას ე. თაყაიშვილი ფიქრობდა³. თუმცა ლეონტი მროველი ასწორებს და „ჰონთა“ მაგიერ „ჰურიათა“ შესახებ ლაპარაკობს⁴, მაგრამ ეს არის „ქართლის მოქცევისავე“ სხვა ცნობის გადმოტანა წინ: „ჰურიათა“ მცხეთას მოსვლისა და აქ დასხდომის შესახებ ქრონიკა მოგვითხრობს მე-12 მეფობისათვის⁵. ანაქრონისტული ჩანს აგრეთვე „ბუნ-თურქთა“ ხსენება ჩვენი ქრონიკის დასაწყის ნაწილში; ყოველ შემთხვევაში ეს ცნობა ჯერ-ჯერობით დამაკმაყოფილებლად არავის განუმარტავს. ხელოვნურია „ლოთის შვილთა“ და „იებოსელთა ნათესავების“ შემოტანა თხრობაში. ასევე ხელოვნური ჩანს ბუნ-თურქებისა და ჰონების ურთიერთობა. ხელოვნური წარმონაქმია და ეტიმოლოგიზაციის მიზანს ემსახურება ცნობა ზანავ-ხერკის დასახლების შესახებ ჰონთა მიერ, ან ვენახის გაშენებისა და რუს გამოღების შესახებ ალექსანდრეს მიერ ნასტაგისში. ამიტომ, რათქმაუნდა, სავსებით მართალია აკად. ივ. ჯავახიშვილი, როცა წერს:... „მკვლევარი მოქცევაჲ ქართლისაჲს მატრიანის ცნობებს დიდნი სიფრთხილით უნდა მოეპყრას და მხოლოდ თითოეულ ცნობის ღირსება - ნაკლულევეანებათა აწონ-დაწონის შემდგომ ისარგებლოს“⁶. ასაწონ-დასაწონი ქრონიკაში მაინც რჩება. პატივცემული ავტორი შემდეგ განაგრძობს:... „მკაცრი კრიტიკული განხილვის შემდგომაც ამ მატრიანეში აღმოჩნდა და შემდეგშიც აღმოჩნდება ზოგიერთი ძვირფასი საისტორიო ცნობები, როგორც, მაგ., ქართველთა სამხრეთით მოსვლა და გადმოსახლება ამიერ-კავკასიაში“ და სხვებიო⁷. ჩვენი მხრით დავუმატებთ რომ, დასაწ-

¹ ძვ. ქართ. საისტ. მწერლობა, მე-2 გამ., 90.

² სრულიად არ არის დამაჯერებელი, რათქმაუნდა, ის მოსახრებები, რომლებიც ლიტერატურაში არის წარმოდგენილი „ქართლის მოქცევის“ ამ შეცდომის გასამართლებლად.

³ СМОНІК, вып. 28, отд. 1, стр. 5, прим. 1.

⁴ მარიაშ., 12; შვეს., მარის გამ., 25.

⁵ Опис., II, 709—710; ლეონტი მროველი, წინააღმდეგობისაგან თავის დასაღწევად, ამ ჰურიებს ახალმოსულებად სთელის და წინათ მოსულთაგან განარჩევს, მარიაშ., 31 და შვეს., 47. ყურადღება უნდა მიექცეს იმასაც რომ ჩვენ მიერ ციტირებულ ტექსტში გვხვდება ფორმა „ჰონთა“, რომლის გამოყვანა ქარაგმიან „ჰურიათა“ ფორმისაგან კიდევ უფრო ძნელია.

⁶ ძვ. ქართ. მწ., 90

⁷ იქვე, 90—91.

ყისს ნაწილში, ქრონიკის ცნობათაგან ყურადღების ღირსია და სპეციალურ შესწავლას მოითხოვს, კერძოდ, ცნობები ქართლის უძველესი ქალაქებისა და აზოს სამფლობელოს საზღვრების შესახებ ამიერ-კავკასიაში. მაგრამ მაინც განსაკუთრებით საინტერესოა, რატომაუნდა, თხრობა აზოს გადმოსახლების შესახებ.

თხრობა აზოს შესახებ ხელოვნურ ისტორიულ გარემოსა და ჩარჩოშია ჩასმული, როგორც ზემოთ იყო ნათქვამი. ეს გარემოება, ცხადია, ამცირებს თხრობის ისტორიულ მნიშვნელობას. მაგრამ, ამასთან ერთად, თხრობა შეიცავს ისეთი გარდმოცემის ელემენტებს, რომელნიც პირველი გაცნობისთანავე განათლებულ მკითხველში გარკვეული ნდობის გრძნობას იწვევენ. მათი ჩალრმავებული ანალიზი კიდევ აქ ძველი ტრადიციის ნაკვალევს აღმოაჩენს.

გარდა თქმულებაში დატული მოგონებისა ქართველთა მოძრაობის შესახებ ამიერ-კავკასიისაკენ სამხრეთიდან, რასაც სამართლიანად მიაქცია ყურადღება აკად. ივ. ჯავახიშვილმა, როგორც ვნახეთ, ჩვენს ინტერესს იზიდავს თხრობაში დატული საკუთარი სახელებიც.

დავიწყოთ სიტყვა „არიან“-იდან. რა რეალურ მნიშვნელობას ატარებს იგი?

ზემოთ ნაჩვენები იყო რომ ყველა მკვლევარი „არიან“-ს (ანუ „არანს“-ს როგორც შეცთომით კითხულობდნენ დღემდე) აზოს მამის სახელად სთვლიდა. ამასთანავე უმრავლესობა ფიქრობდა რომ ეს „არიან“-ი ქართველების პირველი მეფე უნდა ყოფილიყო, თუმცა არ ჩანს რატომ. ქრონიკა ხომ მხოლოდ იმას ამტკიცებს რომ აზო იყო პირველი მეფე მცხეთაშიო. არსაიდან არ ჩანს რომ აზოს მამა იწყებს დინასტიას.

მაგრამ დავუბრუნდეთ სახელის მნიშვნელობის საკითხს. მხოლოდ აკადემიკოსმა ივ. ჯავახიშვილმა გამოსთქვა ექვი „არან“-ის ასეთი გაგების გამო, როგორც ზემოთ იყო ნაჩვენები: „მემატიანის სიტყვები ოდნავ ბუნდოვანია და მკაფიოდ არა ჩანს, „არან“ მეფისა თუ ქვეყნის სახელი იყო“-ო. მართლაც, არ შეიძლება ითქვას რომ ქრონიკის ცნობები ამ მხრივ მთლად ნათელი იყოს. არიანის დასახელების პირველსა და მესამე შემთხვევაში შესაძლებელია ეს სა-, ხელი პირის სახელად იყოს მიჩნეული და აზოს მამისადმი მიკუთვნილი:

... აზოჲ, ძჳ არიან ქართლისა მეფისაჲ...

... აზოჲ, ძჳ არიან ქართველთა მეფისაჲ...

ასეთი შეთანხმება (პირის სახელი, ანალოგიურ სინტაქსურ კონტექსტში, უბრუნვისფორმოდ) ძველი ქართულისათვის ჩვეულებრივია. აი მაგალითებიც.

• აზო ტფილელის „წამების“ სათაურის ქვეშ წარწერილია რომ ეს ნაწარმოები არის

„გამოთქმული იოვანე ძისა საბანისი, ბრძანებითა ქრისტეს მიერ სამოელ ქართლისა კათალიკოზისაჲთა“¹.

გიორგი მერჩულის სიტყვით, გრიგოლ ხანძთელის ცხორება დაიწერა

¹ წმ. მოწამე აზო ტფილელი, გამოც. საეკლ., მუზეუმისა, ტფ. 1899 წ., გვ. 3.

„ქართველთა ზედა მთავრობასა ა შოტ კურაპალატისასა, ძისა ადარნერსე ქართველთა მეფისასა, აფხაზთა ზედა მეფობასა გიორგისსა, ძისა კოსტანტი მეფისასა“ და ა. შ.¹

წვიმოეთის ეკლესიის წარწერაში ნათქვამია:

... „სალოცველად, აღიდენ ღწ, ძლიერის ბაგრატ აფხაზთა და ქართველთა მეფისა და კურაპალატისა“²...

სუმბატ დავითისძის მატიანით,

„გარდაიცვალა ესე გურგენ მეფეთ-მეფე, ძე ბაგრატ ქართველთა მეფისა“³...

ამრიგად, როგორც ვთქვით, ზემოთმოტანილ ორ შემთხვევაში არაფერი გვიშლის ხელს „არიან“ გავიგოთ, როგორც პირის სახელი. მაგრამ თვით ძეგლის თვალსაზრისით ასეთი გაგება არ იქნებოდა სწორი. ამას მოწმობს მოცემული სიტყვის ხმარების მეორე შემთხვევა:

„ხოლო ესე აზოჲ წარვიდა არიან ქართლად, მამისა თჳსისა“.

აქ უკვე შეუძლებელია „არიან“ პირისსახელად იყოს მიჩნეული. ასეთი შეთანხმება ძველმა ქართულმა, და მით უმეტეს ახალმა, რათქმაუნდა, არ იცის. არც არავითარი საფუძველი ჩანს იმისათვის რომ აქ გადაწერის რაიმე შეცთომა ვიგულისხმოთ. დაუჯერებელია რომ მოცემული საკითხავი მომდინარეობდეს, ვთქვათ, შემდეგისაგან: „ხოლო ესე აზოჲ წარვიდა არიან ქართლისა მეფისა, მამისა თჳსისა“. ყოველ შემთხვევაში, ასეთი შესწორებისათვის ჩვენ არავითარი ობიექტური საბუთი არ გავვაჩნია. შეიძლებოდა სიტყვების გადასმაც გვეგულისხმებინა შემდეგი სახით:

„ხოლო ესე აზოჲ წარვიდა ქართლად, არიან მამისა თჳსისა“, მაგრამ ცხადია რომ, ქრონიკის ავტორის თვალსაზრისით, ასეთი თვითნებური შესწორებაც გამოუსადეგარია—მკითხველისათვის ხომ გაუგებარი რჩება რომელ ქართლზეა აქ საუბარი. მკითხველი მხოლოდ ისტორიულ ქართლს, კავკასიის ქართლს, იცნობს. ქრონიკის ავტორის აშკარა განზრახვა კი ისაა რომ მკითხველი დაარწმუნოს, ამ ისტორიულ ქართლს გარდა არსებობდა კიდევ სადღაც სხვაგან მეორე ქართლი, საიდანაც ჩვენი წინაპრები ახალ სამშობლოში გადმოსახლდნენ ალექსანდრე მაკედონელის დროსო. ამ ორი ქართლის გასარჩევად მას რაღაც მსაზღვრელები სჭირია, ვთქვათ ისეთივე, როგორსაც ისტორიულ ხანაში ხმარობდნენ ქართლის სხვადასხვა ნაწილების აღსანიშნავად, მაგ., „ზემო“ და „ქვემო“ (ზემო ქართლი, ქვემო ქართლი). ამგვარი მსაზღვრელის როლში გამოდის, ჩანს, სიტყვა „არიან“, რომელიც, ავტორის სიტყვახმარებაში, მხოლოდ „ძველ“ ქართლს განეკუთვნება და ამით ამ უკანასკნელს ადვილად განასხვავებს „ახალი“ ქართლისაგან. ასეთი გაგებისას, სამივე ფრაზა, რომლებშიაც არიანია მოხსენებული, სავსებით ბუნებრივი აგებულებისა (ძველი ქართულის წყობის თვალსაზრისით) გამოვა:

¹ Г. Мерчүл, Жизнь св. Григория Хандзтийского, აკად. მარის გამ., ს.-პ., 1911, გვ. 3.

² ქრონიკები, I, 143.

³ ქ. ცხ., მარიაშ., 352.

- ... აზოვ, ძმ არიან ქართლისა მეფისაჲ...
 = აზო, არიან ქართლის მეფის ძე.
 ... ესე აზოვ წარვიდა არიან ქართლად, მამისა თჳსისა...
 = ეს აზო წავიდა არიან ქართლში, თავის მამასთან...
 ... აზოვ, ძმ არიან ქართველთა მეფისაჲ...
 = აზო, არიან ქართველების მეფის ძე.

როგორც უკანასკნელი ფრაზიდან ჩანს, მსაზღვრელი „არიან“ მიეკუთვნება როგორც ქვეყანას, ისე მის მცხოვრებთაც. ამ საკითხის, ისე როგორც სიტყვის მორფოლოგიის შესახებ, ჩვენ საუბარი გვექნება ქვემოთ, ეხლა კი საჭიროდ მიგვაჩნია დამატებითი მასალა მოვიტანოთ სიტყვის სემანტიკის ზემოთმოცემული განმარტებისათვის.

ამ განმარტებას უცილობლად მხარს უჭერს ნინოს ცხოვრების შატბერდული ნუსხა, რომლის მიხედვითაც ნინო ამბობს: არმაზის კერპის „მარჯულ... დგა კერპი ოქროსაჲ, და სახელი მისი—გაცი; და მარცხლ მისა—კერპი ვეცხლისაჲ, და სახელი მისი—გა, რნი იგი ღთოდ ჰქონდეს მამათა თქნთა არიან ქართლით“¹. აქ, რათქმაუნდა, სავსებით ცხადია რომ „არიან“ სწორედ ქვეყნის სახელს მიემართება: ავტორი ლაპარაკობს იმ გაცისა და გას კერპების შესახებ, რომელნიც (გაცი და გა) ღმერთებად მიჩნეული ჰქონიათ ქართველების წინაპრებს არიან ქართლიდან. სხეანაირი გაგება აქ გამორიცხულია და ამდენადვე უნდა დავასკვნათ რომ უკვე მეთე საუკუნეში, თუ ამაზე ადრე არა, ქრონიკის „არიანი“ (ნინოს ცხოვრების ავტორი ხომ, ექვს გარეშეა, ქრონიკას ემყარება და მას იმეორებს ამ შემთხვევაში) მეფის სახელად კი არ მიაჩნდათ, არამედ ძველი ქართლის სპეციფიკურ მსაზღვრელ სახელისდებად.

ასეთივე გაგება ქრონიკის ცნობისა, იქნებ უფრო მკაფიო სახითაც, დატული აქვს ნინოს ცხოვრების იმ ახალ რედაქციას, რომელიც, როგორც ვნახეთ, მისმა გამომცემელმა არსენი კათალიკოზს მიაწერა. ეს ავტორიც „ქართლის მოქცევის“ ქრონიკის თხრობას იმეორებს, მაგრამ გარკვეული გადამუშავებით კერძოდ ისეთ ადგილებში, სადაც შესაძლებელი და, ჩანს, მიუცილებელი იყო უკვე ფეოდალური წრის ტენდენციებს ეჩინა თავი². ავტორის განცხადებით, მისი მიზანი იყო გამოერკვია ქართველების და მათი მეფეების ტომობრივი შთამომავლობა: „უწყებაჲ ჯერ არს ამისიცა, საყუარელნო, ვითარმედ ესე მეფე მირიან ანუ სხუანი მეფენი ქართველნი, რომლისა ტომისაგან იყვნეს, ანუ ქართველნი რომელთა ნათესაეთა შვილნი ვართ“³. შექდეგ ავტორი მოუთხრობს,— ქრონიკის მიხედვით, მაგრამ გარკვეული ცვლილებებით,—ალექსანდრეს ლაშქ-

¹ Опис. II, 752; კელიშურში ჩვენ ამავე ცნობას ვგულისხმობთ, იხ. აქვე, გვ. 644, შენ. 3, მაგრამ იგი იმდენად დამახინჯებულია გადამწერთაგან რომ აშემაღლ ჩვენთვის გამოუსადეგარი ხდება.

² ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა, საქართველოს ისტორია: გვაროვნული წყობილება ქართველ ტომებში (განაკვეთი I), ტფ., 1932, გვ. 24—26.

³ ცხოვრება წმ. ნინოსი, დასახ. გამოც., 46.

რობას. აქ საყურადღებოა რომ ავტორი ლაპარაკობს „საზღვართა ქართლისათა“, „ქართლისა“ და „ქუწყანა ქართლისა“-ს შესახებ ისტორიულ ქართლის აღსანიშნავად. ამ ისტორიულ ქართლში შემოსვლისას ალექსანდრეს „ჰყვა თანა აზოვე (ასეა საქ. მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილების საეკლ. მუზ. ფონდისეულ № 518 ხელნაწერში; ნაბეჭდ გამოცემაში კია—„ახოვე“) ძე არიან ქართველთა მეფისა“, ალექსანდრემ მას „მისცა ქუწყანა ესე ჩუშნი სამეუფოდ და სამკვდრებელად“. შემდეგ დასახელებულია აზოს სამფლობელოს საზღვრები ქრონიკის თანახმად და ნათქვამია: „ხოლო ესე აზოვე წარვიდა არიან ქართლად მამისა თვისისა“... ეს ადგილი სხვათა შორის ამტკიცებს რომ მოცემულ ფრაზის წყობა ერთნაირი ყოფილა როგორც შატბერდულ ნუსხაში, ისე იმ ხელნაწერშიაც, რომელიც გამოყენებული აქვს არსენის (ჩვენც ასე ვუწოდოთ მას ჯერ-ჯერობით პირობითად), თუ არსენის სწორედ შატბერდული კრებული არ ჰქონდა ხელთა, რაც, რათქმაუნდა, არც აუცილებელია და არც თავისთავად ცხადი. შემდეგ ავტორი ამბობს: „ესე აზოვე¹ არს პირველი მეფე ქართველთაჲ“ და მისი შთამომავალი იყო პირველი ქრისტიანი მეფე მირიანიო. შემდეგ ავტორი დაასკვნის, იძლევა რა პასუხს აგრეთვე ქართული ენის წარმოშობის საკითხზედაც: „ჩუშნ ქართველნი შეილნი ვართ მათ არიან ქართლით გამოსრულთანი და ენა მათი უწყით და ყოველნი მეფენი ქართლისანი ამათ მეფეთა შეილის-შეილნი არიან“². „არიან ქართლით-გამოსრულნი“ „არიან ქართლიდან გამოსულებს“ აღნიშნავს, ამ არიან-ქართლიდან წამოსული ხალხის შთამომავალნი ვართ ჩვენ ქართველებიო, ამტკიცებს ავტორი.

ეს მოწმობაც საკმაოდ ადრინდელ ხანას ეკუთვნის. ძეგლის პირველ გამოცემელს მის ავტორად, სრულიად დაუსაბუთებლად, როგორც ენახეთ, X საუკუნის არსენ კათალიკოზი ჰყავს მიჩნეული³.

ჩვენთვის ამჟამად საკმარისია იმის დადგენაც, რომ ძეგლი მე-12 საუკუნეზე გვიანდელი წარმოშობისა არ უნდა იყოს⁴. ამ ძეგლის შემდგენელიც „ქართლის მოქცევის“ ტექსტს კითხულობდა ისე, როგორც ეს ჩვენ მიერ არის აღდგენილი.

ამრიგად, უეჭველია რომ გარდმოცემის „არიან“ რაღაც მსაზღვრელია, რომელიც ქვეყნისა და მისი მცხოვრებლების სახელს მიემართება. ამ შემთხვევაში ყურადღებას იქცევს სიტყვის ფორმა — იგი უცვლელი ფუძის სახი-

¹ საგულისხმოა მანუსკრიპტული ტრადიციის განვითარების ეს მაგალითი: ნაწილაკი „-ვე“ ავტორის შეგნებაში სახელის ფუძეს შეჰხორცებია. ამ ფაქტის გამოც საფიქრებელია რომ ავტორს ხელთ შატბერდული კრებული კი არ ჰქონდა, არამედ სხვა ხელნაწერი. რომელშიაც აზოს სახელს თან ეს ნაწილაკი ჰქონდა დართული (შატბერდულ ნუსხაში ასეთ შემთხვევას არ ვხვდებით).

² დასახ. გამოცემა, 46—47.

³ შდრ. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ძვ.-ქართ. საისტ. მწერლობა, I გამ., 37, II გამ., 83—84.

⁴ თ. ეორდანი ხელნაწერს პალეოგრაფიულ ნიშნებით მე-12 ს-ს მიაკუთვნებს, Опис. I 224, II 177, პროფ. კ. კველიძე—მე-13 ს-ს, ძვ.-ქართ. ლიტ. ისტ. I 154, მ. ჯანაშვილი-კი ხელნაწერებს № 832 და № 833 სთვლის მე-13—მე-14 ს-ისად, Опис. III, 24, 28.

თაა წარმოდგენილი. ამიტომ, ტექსტის სინტაქსური წყობით, „არიან“ მის მომდევნო სიტყვასთან ერთად კომპოზიტს შეადგენს, რომელიც ჩვენი ორთოგრაფიის თანახმად, დეფიზით უნდა იწერებოდეს („არიან-ქართლის“...). ასეთი კომპონენტის ფუნქცია შესაძლოა დაეკისროს როგორც ზედსართავ, ისე არსებით სახელს. პირველი შემთხვევის ანალოგია გვექნებოდა ჩვენი ქრონიკისავე ცნობაში აზოს შესახებ რომ იგი

„დაჯდა ძუელ მცხეთას“.

„ძუელ მცხეთას“ რომ კომპოზიტი არ იყოს, მაშინ უნდა გვქონოდა: „დაჯდა ძუელსა მცხეთასა“ (ისევე, როგორც ქრონიკაშივე გვაქვს: „იქმოდეს ზემოსა ეკლესიასა“, Опис. II, 719, „შეიქმნა საფლავი ქუემოსა ეკლესიასა“, იქვე, „დაეფლა ქუემოსა ეკლესიასა“, იქვე, 720).

გეოგრაფიულ-ეთნიკური არსებით-სახელიანი კომპოზიტის მაგალითი უნდა გვქონდეს ქრონიკაშივე, იქ სადაც მოთხრობილია ნინოს ქადაგების შესახებ თიანეთში და ნათქვამია რომ ნინო

„გარდავიდა ერწუდ და დადგა ქალეთს, დაბასა ედემს, და ნათელ-სცა ერწუ-თიანელთა“ (იქვე, 716—717). ნინო მიდის ერწუს ოლქში და ისადგურებს აქ ქალეთის თემის დაბა ედემში, საიდანაც ავრცელებს ქრისტიანობას. ნინოს ამ საქმიანობის შედეგად, ქრონიკის მტკიცებით, ინათლება მთელი ოლქის, ერწუს, მოსახლეობა, ე. ი., ერწუელები. მაგრამ ამ მხარეს მეორე სახელიც ჰქონია—„თიანეთი“, რომელიც საფიქრებელია, „მთიანეთისაგან“ მომდინარეობს. არსაიდან არ ჩანს რომ ერწუ და თიანეთი ავტორისათვის სხვადასხვა ერთეულები იყოს: ამ შემთხვევაში ავტორი იმავე ჩამოთვლის წესს გაჰყვება. ოდა, როგორც მას ზემოთაც აქვს გამოყენებული: ნინო, ამბობს იგი, „წარვიდა და დადგა წობენს და მოუწოდა მთეულთა: ქართალელთა და ფხოელთა და წილკანელთა“, — და იტყოდა: „ნათელ სცა ერწუელთა და თიანელთა“—ო. თუ ავტორი ასე არ იქცევა, ეს იმას მოასწავებს რომ მის სიტყვახმარებაში „ერწუ“-ს გვერდით არსებობდა კომპოზიტური ფორმა „ერწუ-თიანეთი“-ც (როგორც დღეს—„ერწო-თიანეთი“, თუმცა დღეს ამ კომპოზიტს უკვე განსხვავებული მნიშვნელობა აქვს), და აქედან ნაწარმოები „ერწუ-თიანელნი“. მორფოლოგიური განსხვავება (შეთანხმების თავისებურებას ჩვენთვის ამჟამად დიდი მნიშვნელობა არა აქვს) მოცემული კომპოზიტებისა — „არიან-ქართლი“ და „ერწუ-თიანეთი“, „არიან-ქართველნი“ და „ერწუ-თიანელნი“—ისაა, რომ უცვლელი კომპონენტის ფუნქცია ერთ შემთხვევაში თანხმონიანია („არიან“-), მეორეში-კი — ხმონიანი („ერწუ“-). როგორც სინტაქსურად, ისე მორფოლოგიურად „არიან-ქართლთან“ უფრო ახლოს იქნება ძველ-ქართულშივე ცნობილი ისეთი ტოპონიმიკური კომპოზიტი, როგორიცაა, მაგ., „მალრან-დვალეთი“¹, რომელიც ამ კუთხეს განასხვავებს საკუთრივ „დვალეთი“-საგან.

¹ იხ., მაგ., „ძველი ერისთავთა“, ქრწკ., II 18; შდრ. აგრეთვე იქვე „დვალეთი“, „დვალნი“, „ქვემო-დვალნი“, „შავ-დვალნი“, 2, 6, 13—18.

ამრიგად, წარმოება „არიან-ქართლი“ და „არიან-ქართველნი“ საესებით ეთანხმება ძველი ქართულის ნორმებს. დაგვრჩენია საკითხი ამ სახელწოდებათა რეალური მნიშვნელობის შესახებ. სად გულისხმობს ქრონიკა ამ ისტორიული ქართლისაგან განსხვავებულს არიან-ქართლს?

ქრონიკის თხრობაში დაცულია მოგონება აღმოსავლეთ საქართველოს ქართველ ტომთა მოძრაობის შესახებ სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ, თავის ისტორიულ სამკვიდრებელისაკენ, როგორც ეს აკად. ივ. ჯავახიშვილს აქვს აღნიშნული და, გარდა ამისა, მოგონებაც ამ მოძრაობის თვით ამოსავალი (რამდენადაც ეს ტრადიციას ახსოვდა) პუნქტის შესახებაც. ქართული გარდმოცემის სარწმუნოობა ჩვენთვის უფრო მისაღები იქნება, თუ მის განხილვას წინ წარვუძღვანებთ მსოფლიო ისტორიის იმ ცნობებს, რომელთაც კავშირი აქვთ ჩვენს საგანთან. ჩვენ ვფიქრობთ რომ ამ ცნობების ანალიზი საშუალებას გვაძლევს საკმაოდ კონკრეტულად წარმოვიდგინოთ ქართველის გადასვლის პროცესი ამ უძველესი, ასე ვთქვათ, „წინა-აზიური“ ყოფიდან მათი განვითარების ახალს, სავსებით ისტორიულს, „კავკასიურ“, პერიოდში.

ქართლი და მისი მცხოვრებნი მსოფლიო ისტორიაში „იბერიისა“ და „იბერების“ სახელწოდებით არიან ცნობილნი. უძველესი, ექვმიუტანელი ცნობა იბერთა შესახებ ბერძნულ მწერლობაში ეკუთვნის მეორე საუკუნის (ძველი წელთაღრიცხვით) მწერალს აპოლოდორს. ამ ცნობით, რომელიც შენახული აქვს სტრაბონს (წ. I, თ. 3, § 21), „დასავლელი იბერები (აქ იგულისხმება პირენეს ანუ იბერიის ნახევარ-კუნძულის უძველესი მოსახლეობა, რომლის შთამომავალნი არიან ბასკები, ს. ჯ.) გადმოსახლდნენ პონტოსა და კოლხეთს ზემოთ მდებარე ადგილებში, რომელთაც, აპოლოდორის სიტყვით, არმენიისაგან მდ. არაქსი ჰყოფს“. აქედან ცხადი ხდება რომ ჯერ კიდევ მეორე საუკუნეში ჩვენს წელთაღრიცხვამდე იბერ-ქართველის ტერიტორია გაცილებით უფრო შორს იყო სამხრეთისაკენ გადაჭიმული (მდ. არაქსამდე!), ვიდრე პირველ საუკუნეში, ძვ. წ.

აპოლოდორზე ადრე, IV საუკუნისათვის, იბერებს თითქოს იხსენიებენ პლატონი და არისტოტელე, პირველი—იმ „მეომარ ხალხთა“ შორის, რომელნიც სვამენ უწყლო ღვინოს, მეორე კი ამბობს რომ „იბერების მეომარი ხალხი საფლავის გარშემო იმდენ სარს არჭობს ხოლმე, რამდენიც მტერი ჰყავს მოკლული მიცვალებულს“-ო¹. აკადემიკოსი ლატიშევი ფიქრობდა რომ აქ სწორედ კავკასიელი იბერები, ე. ი., ქართველები, იგულისხმებიან. ყოველ შემთხვევაში, აქ იბერთა ტერიტორია სრულიად განუსაზღვრელი რჩება. ცნობების მნიშვნელობა ისაა, რომ გარდა სატომო სახელის უძველესი ხსენებისა მერმინდელი ისტორიული ფორმით, ისინი შეიცავენ გარკვეულს ეთნოგრაფიულ ჩვენებებს.

ეხლა თუ ჩვენ წინამორბედ საუკუნეში გადავალთ, ჩვენს ყურადღებას ერთბაშად მიიქცევს ის გარემოება რომ „ისტორიის მამა“ ჰეროდოტე იბერებს ამიერ-კავკასიაში არ იხსენიებს. ჰეროდოტეს კი კავკასიის შესახებ კარგი ცნო-

¹ ს. ჯანაშია, თუბალ-თაბალი, ტიბარენი, იბერი, „ენიჭი-ს მოამბე“, ტ. I, 221.

ბები ჰქონდა—კოლხეთი მას საკმაოდ დაწვრილებით აქვს აღწერილი, იცნობდა იგი კასპიის ზღვის მხარესა და კავკასიის მთიანეთს და სარწმუნო ცნობები ჰქონდა მას კავკასიის საერთო პოლიტიკურ ვითარების შესახებ, აქემენიდების სახელმწიფოსთან ურთიერთობის თვალსაზრისით. მოასწავებს თუ არა ეს იმას რომ აღმოსავლეთის ქართველმა ტომებმა ადგილი ვერ ჰპოვეს ჰეროდოტეს ისტორიაში? ჩვენ ვფიქრობთ რომ არა, ჩვენ გვგონია რომ მერმინდელი იბერ-ქართველი ჰეროდოტეს მოთხრობაში „სასპეარების“ სახელით გვევლინებიან.

„სასპეარებს“ ჰეროდოტე იხსენიებს თავისი თხზულების სხვადასხვა ადგილას და სხვადასხვა კონტექსტში და ამით საშუალებას გვაძლევს გავარკვიოთ მათი ტერიტორიულ-ეთნიკური ადგილი სხვა ხალხთა შორის. ასე, მაგალითად, ჰეროდოტე ამბობს: „სპარსები ცხოვრობენ ვიდრე სამხრეთის ზღვამდე, რომელიც წითლად იწოდება; მათ ზემოთ ჩრდილოეთისაკენ ცხოვრობენ მიდიელები; მიდიელების ზემოთ სასპეარები, სასპეარების ზემოთ—კოლხები ვიდრე ჩრდილოეთის ზღვამდე, რომელსაც ერთვის მდინარე ფაზისი. ეს ოთხი ხალხი ცხოვრობს ზღვიდან ზღვამდე“ (IV, 37). აქ ძალიან კარგად არის განსაზღვრული დასახელებული ხალხების ტერიტორია—ჩრდილოეთის ზღვა და ფაზისი, რათქმუნდა, შავი ზღვა და რიონია (უკიდურეს შემთხვევაში—ქოროხი). კოლხეთს მაშინ უჭირავს, ეს ჩვენ ვიცით სხვა წყაროებიდანაც, შავი ზღვის მთელი აღმოსავლეთი სანაპირო, კერძოდ—დას. საქართველო. მის სამხრეთით „წითელ“ ზღვამდე (ე. ი. სპარსეთის ყურემდე) ჰეროდოტე მხოლოდ სამ დიდ ხალხს უჩვენებს. მათგან მიდებისა და სპარსების ტერიტორია აგრეთვე კარგად არის ცნობილი. და ამ ცნობილს ტერიტორიულ ერთეულებს შორის ნათლად ირკვევა სასპეარების მიწაწყალიც.

ჰეროდოტეს სხვა ცნობებიც ამავე ხასიათისაა. ერთ ადგილას, უფრო მკტარაი გეოგრაფიული წარმოდგენების საფუძველზე, ჰეროდოტე არსებითად იმავე სურათს იძლევა: „სპარსების, მიდების, სასპეარებისა და კოლხების ზემოთ, აღმოსავლეთისაკენ ერთი მხრით გადაქიმულია წითელი ზღვა, ხოლო ჩრდილოეთისაკენ არის კასპიის ზღვა და მდინარე არაქსი, რომელიც აღმოსავლეთისაკენ დის“ (IV 40). ამრიგად, აქაც, ცხადია რომ უვრცელესს, შავი ზღვიდან წითელ ზღვამდე (სპარსეთის ყურე) გადაქიმულს, მიწაწყალზე, რომელიც შეიცავდა წინააზიის უდიდეს ნაწილს, ჰეროდოტე მხოლოდ ოთხ ხალხს ასახელებს—თუ ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ ჩამოვყევით—კოლხებს, სასპეარებს, მიდებსა და სპარსებს. ეს ღირსშესანიშნავი დასკვნაა. მისი მნიშვნელობა ჩვენთვის კიდევ უფრო ნათელი გახდება თუ გავარკვევთ სახელწოდება „სასპეარ“-ის რეალურ შინაარსს. სათანადო მასალას თვით ჰეროდოტე გვაწვდის. აქემენიდების სახელმწიფო სატრაპიების აღწერისას, ჰეროდოტე მიუთითებს რომ მე-18 ოლქს შეადგენდნენ „მატიენები, სასპეარები და ალაროდიები, რომელთაც დაკისრებული ჰქონდათ 200 ქანჯარი“ (III 94). საყოველთაოდ არის აღიარებული, რომ ბერძნული „ალაროდი“ იმავე „ურარტუს“ უდრის, „მატიენ“-ის შესახებ ასევე სარწმუნო უნდა იყოს რომ აქ ძველი „მიტან“-ის გამოძახილი გვაქვს. უკვე ეს მეზობლობა ბევრს რასმე არკვევს „სასპეარების“ საკითხისა-

თვის. რომ იგი (მეზობლობა) შემთხვევითი არ არის, ეს დადასტურებულია ჰეროდოტეს სხვა ცნობაშიაც. აქ ნათქვამია რომ „ალაროდები და სასპეარები მიდიოდნენ შეიარაღებულნი კოლხების მსგავსად. მათ სარდლობდა მასისტე, სირომეტრის ძე“-ო (VII 79). ამრიგად, ალაროდები და სასპეარები ერთ რაზმს შეადგენდნენ და კოლხებთან ერთად მათ ერთი ტიპის შეიარაღება ჰქონდათ. აქ უკვე მათიენები დასახელებული არ არიან. ეს იმიტომ რომ ჰეროდოტეს მათიენები ქსერქსის ლაშქარში უფრო ადრე ჰყავს მოხსენებული. იგი ამბობს: „ლიგუებს, მათიენებს, მარიანდუნებსა და სირიელებს ისეთივე შეიარაღება ჰქონდათ, როგორც პათლაგონიელებს... პათლაგონიელებსა და მათიენებს მეთაურობდა მეგასიდრეს ძე დოტე“-ო (VII 72).

აქემენიდთა სახელმწიფოს ეს ადმინისტრაციული ოლქები მეტნაკლებად შეესატყვისებოდნენ ძველ სახელმწიფოებს, რომლებიც დაიპყრეს სპარსელებმა. ეს სახელმწიფოები ხშირად, ჯერ კიდევ სპარსულ დაპყრობამდე, მრავალ-ტომიანი წარმონაქმები იყო. ჰეროდოტე გადმოგვცემს უაღრესად საყურადღებო ცნობას ამგვარი სატრაპიების შედგენის წესის შესახებ: დარიოსმა, ამბობს ჰეროდოტე, დააარსა სპარსეთში 20 ადმინისტრაციული ოლქი. „დანიშნა შემდეგ ოლქების უფროსები და დააწესა გადასახადები მთავარ ეროვნებათა მიხედვით. ამასთანავე თვითვე ეროვნებას მიაწერეს მომიჯნავე მეზობლები, ხოლო უფრო შორეული მოსახლეობა განაწილებულ იქნა მთავარ ეროვნებათა შორის“-ო (III 89). ამ ცნობის აზრი სწორედ ის არის რომ სატრაპიები მეტწილად მრავალტომიანი ოლქები იყო, ერთი რომელიმე მთავარი ხალხით, ეროვნებით. სატრაპიაში შემავალი დანარჩენი ტომები ამ მთავარი ეროვნების მეზობლები იყვნენ. ვინ წარმოადგენდა ჩვენს მე-18 ოლქში ამგვარს მთავარს, გაბატონებულ ეროვნებას? აშკარაა—სასპეარები. ამიტომაც სწორედ რომ ჰეროდოტე წინააზრის ოთხ უდიდეს ხალხს შორის მხოლოდ სასპეარებს ასახელებს, კოლხების, მიდებისა და სპარსების შემდეგ, და არა მათიენებს ან ალაროდებს. ეს ორი უკანასკნელი ტომი პოლიტიკურად ცხადად ჩამოქვეითებული ჩანს ჰეროდოტეს დროისათვის. ალაროდებს ჰეროდოტე მხოლოდ ორჯერ იხსენიებს, ჩვენ მიერ ზემოთცხიტირებულ ადგილებში. სავსებით ესევე უნდა ეთქვათ ჩვენ მათიენების, როგორც ტომის, შესახებ; მათ ჰეროდოტე უფრო ხშირად მიმართავს მხოლოდ გეოგრაფიულ განსაზღვრებათა საქიროებისათვის. ეს ადგილები ჩვენთვის მეტად საყურადღებოა და საჭიროა მათი აქ განხილვა. წინასწარ საჭიროა შევნიშნოთ რომ შეუძლებელია ჰეროდოტეს გეოგრაფიას თანამედროვე მეცნიერული სიზუსტე მოვთხოვოთ—მის ცნობებს, თავისთავად ცხადია, შედარებითი და მიახლოებითი მნიშვნელობა აქვთ.

თავის პირველ წიგნში ჰეროდოტე გადმოგვცემს: „სპარსების ბატონობამდე სირიელები მიდიელებს ემორჩილებოდნენ, ხოლო შემდეგ—კიროსს. მიდიისა და ლიდიის სამეფოებს შორის საზღვარს წარმოადგენდა მდინარე ჰალისი, რომელიც გამოდის არმენიის მთიდან და ჯერ გაივლის კილიკიელების ქვეყანას, ხოლო შემდეგ მარჯვნივ სტოვებს მათიენებს, მარცხნივ — ფრიგიელებს; გაივლის რა ამ ქვეყნებს, მდინარე უხვევს ჩრდილოეთისაკენ და გაივლის სირიელ კაბადუკიელებს შორის, მარჯვნივ, და პათლაგონიელებს შორის—მარცხნივ“

(I 72). ამ ცნობით მათიენები ცხოვრობენ მდ. ჰალისის აღმოსავლეთით და კილიკიელების ჩრდილოეთით. მათიენას დასავლეთით სამხრეთისაკენ ფრიგიაა, ხოლო ჩრდილოეთისაკენ—კაბადუკია და პაფლაგონია. კილიკია, ფრიგია, პაფლაგონია, მდ. ჰალისი ჩვენთვის კარგად ცნობილი ერთეულებია, რომელნიც საკმაოდ გარკვევით საზღვრავენ მათიენების ქვეყნის მდებარეობას. რომ არმენია, ჰალისის სათავეების დასახელებისას, ჰეროდოტესთვის მერმინდელი არმენია არ არის, ეს აშკარაა.

არმენია ჰეროდოტესთვის გაცილებით უფრო სამხრეთით მდებარეობს, რაც სრული სარწმუნოებით გამომდინარეობს „ისტორიის მამის“ შემდეგი ჩვენებიდან. ჰეროდოტე მოგვითხრობს რომ მილეთის ტირანი არისტაგორა მივიდა სპარტაში, იქაურ მეფე კლეომენთან. არისტაგორას, კლეომენთან საუბრის დროს, ხელთ ეჭირა თურმე სპილენძის რუკა, რომელზედაც „ამოკრილი იყო დედამიწის მთელი წრე, მთელი ზღვა და ყველა მდინარე“. არისტაგორას უნდოდა დაერწმუნებინა სპარტის მბრძანებელი რომ საჭიროა იონიელების განთავისუფლება ბარბაროსების ბატონობისაგან. სახელის გარდა ეს თქვენ უდიდეს სიმდიდრესაც შეგძენთო. ყველა სხვა ხალხს, ერთად აღებულს, არა აქვს იმდენი სიმდიდრე, რამდენიც ამ ხმელეთის (იგულისხმება მახლობელი აღმოსავლეთი) მცხოვრებლებსო: უწინარეს ყოვლისა—ოქრო, შემდეგ ვერცხლი, სპილენძი, კრელი სამოსი, საკიდარი საქონელი და მონებიო. ცხოვრობენ იქაური ხალხები ერთი მეორის გვერდით უშუალოდ: იონიელების მეზობლად — ლიდელები, — აქ არისტაგორამ მიუთითა თავის რუკაზე, — ლიდელებს აღმოსავლეთით ესაზღვრებიან ფრიგიელები, ფრიგიელებს ესაზღვრებიან კაბადუკიელები, რომელთაც ჩვენ სირიელებს ვუწოდებთ, ამათ მოსდგამენ კილიკიელები, რომელნიც აღწევენ ზღვას იმ ნაწილში, სადაც კვიპროსის კუნძულია; კილიკიელების მეზობლად ცხოვრობენ არმენიები, ხოლო არმენიებს მოსდგამენ მათიენები, რომელთაც აი ეს ქვეყანა უჭირავთ (აქ ალბათ იგულისხმება მითითება რუკაზე). მათ ესაზღვრება კისია, სადაც მდ. ხოასპზე არის სუსა, დიდი მეფისა და მისი საგანძურების ადგილსამყოფელიო (V 49). მაგრამ არისტაგორას ცდა მარცხით დამთავრდა, კლეომენმა უარყო წინადადება სპარსელების წინააღმდეგ გალაშქრების შესახებ და ამიტომ არც არისტაგორას „მოუხერხდა ესაუბრნა უფრო დაწვრილებით გზის შესახებ სპარსეთის მეფისაკენ“-ო (V 50 — 51). ამ საქმეს თვითონ ჰეროდოტე კისრულობს: ნამდვილად ეს გზა ამგვარია, — ამბობს იგი: მის მთელ სიგრძეზე მოწყობილია სამეფო სადგომები მშვენიერი საცხოვრებელი ბინებით, და გადის ეს გზა თავიდან ბოლომდე დასახლებულ და უშიშარ ქვეყანაზე. ლიდისა და ფრიგიის სივრცეზე, $94\frac{1}{2}$ ფარასანგზე 20 ასეთი სადგომია. ფრიგიიდან გზა მიდის ჰალისამდე, სადაც არის კარი და მის მახლობლად ვრცელი სიმაგრე... შემდეგ მოსდევს კაბადუკია კილიკიის საზღვრამდე, რაც შეადგენს 104 ფარასანგს 28 სადგომით; ამ საზღვრებში ორი კარი უნდა გაიაროს და ორ სიმაგრესაც ჩაუაროს. კილიკიაში ამ გზაზე $15\frac{1}{2}$ ფარასანგზე 3 სადგომია. კილიკიისა და არმენიის საზღვარს შეადგენს ევფრატი, ხომალდებისათვის სანაოსნო. არმენიაში არის 15 სადგომი $56\frac{1}{2}$ ფარასანგის სივრ-

ეზე; აქვე არის სიმაგრე. არმენიიდან მათიენაში რომ გადავდივართ, აქ 137 ფარასანგის სივრცეზე ვპოულობთ 34 სადგომს. ამ ქვეყანაზე დის 4 ხომალდების სანაოსნო მდინარე, ყველა მათი გადასვლაა საჭირო. ამ მდინარეებიდან პირველია ტიგროსი; მეორესა და მესამეს იგივე სახელი ჰქვია; მაგრამ ეს ერთიდაიგივე მდინარე არ არის, და არც ერთიდაიმავე ადგილიდან გამოდის ისინი, იმიტომ რომ ერთი მათგანი მოდის არმენიიდან, მეორე-კი—მატიენიდან. მეოთხე მდინარეს ჰქვია გუნდა... აქედან გადავდივართ კისიაში, სადაც 42¹/₂ ფარასანგის სივრცეზე 11 სადგომი მოდის ვიდრე მდინარე ხოასპამდე, რომელიც აგრეთვე სანაოსნოა ხომალდებისათვის. ამ მდინარეზე მდებარეობს ქალაქი სუსა. ამრიგად, ყველა სადგომია 111 და ამდენივე ფუნდუკი (საცხოვრებელი ბინა) გზაზე სარდიდან სუსამდეო (V 52). შემდეგ ჰეროდოტე განმარტავს რომ ფარასანგში ნაანგარიშეა 30 სტადიონი (=157,5 მეტრს) და თუ ერთი დღის გზაზე 150 სტადიონს დავსდებთ, მაშინ მთელი ამ გზის გავლას, სარდიდან სამეფო ციხე-დარბაზამდე, რომელსაც მემნონისეულს ეძახიან, დასჭირდება ზუსტად ოთხმოცდაათი დღეო (V 53).

აქაც ძნელი შესამჩნევი არ არის რომ ჰეროდოტეს გეოგრაფიულ წარმოდგენებს სიზუსტე აკლია; ეს განსაკუთრებით ჩანს მდინარეთა სათავეების განსაზღვრაში, რაც, რათქმაუნდა, სრულებით გასაკვირველი არ არის. მიუხედავად ამისა ჩვენთვის საინტერესო საკითხის გასარკვევად აქ ახალი, საყურადღებო მასალაა მოცემული. აშკარაა რომ მათიენას ჰეროდოტე ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში გულისხმობს (მიაქციეთ ყურადღება სამი ტიგროსის ხსენებას). სხვაგან კიდევ ჰეროდოტე ამბობს რომ მათიენის მთებიდან გამოდის მდ. გუნდა (I 189, 202), რომელიც შემდეგშიაც მათიენების ქვეყანაზე დის (V 52) და რომ მათიენებისავე ქვეყნიდან გამოდის მდინარე არაქსიცი (I 202; აქაც, უეჭველია, მდინარეების სათავეების განსაზღვრისას ჰეროდოტეს შეცდომა მოსდის). ყველა ამ ჩვენების მიხედვით უნდა მივიღოთ რომ მათიენას, ჰეროდოტეს გეოგრაფიულ წარმოდგენაში, უჭირავს მთელი ჩრდილოეთი მესოპოტამია, მერპინდელი დიდი სომხეთის სამხრეთი ნაწილი და ანატოლიის აღმოსავლეთი ნაწილი. უკანასკნელი განსაზღვრებისათვის უნდა მოვიგონოთ ჰეროდოტეს ცნობა რომ ქსერქსეს ლაშქარში მათიენები შეადგენდნენ ერთს სამხედრო ნაწილს პაფლაგონიელებთან ერთად (VII 72). აღმოსავლეთით მათიენას საზღვარი შორავდა ქალაქ სუზას, რომლის მდებარეობაც ცნობილია, დაახლოებით 200 კილომეტრით (4725 მ × 42¹/₂ ფარს.). ამის შემდეგ, თუ მოვიგონებთ ჰეროდოტეს ყველა ცნობას, რომელნიც ეხებიან მათიენებს, სასპერებსა და ალაროდიებს ერთად, უნდა დავასკვნათ რომ ორს უკანასკნელ ხალხს ეჭირა ადგილები უკვე მათიენების ქვეყნის ჩრდილოეთით; სასპერებს — დასავლეთისაკენ, ალაროდიებს, მათი ურარტუ — არარატთან უეჭველი კავშირის გათვალისწინებით, აღმოსავლეთისაკენ. ამრიგად, სასპერ-ალაროდიებს ეჭირათ, სხვათა შორის, მერპინდელი სომხეთის ჩრდილოეთი ნაწილიც. სასპერების ადგილსამყოფელის დასაზუსტებლად უნდა კვლავ მოვიგონოთ ჩვენ მიერ თავის ადგილას ციტირებული ჩვენებანი ჰეროდოტესი (IV 37, 40) აზიის (იგულისხმება წინააზია მცო-

რე აზიისა და არაბთა ნახევარკუნძულის გამოკლებით, IV 38) მოსახლეობის შესახებ, რომლის მიხედვითაც სასპეარები კოლხების უშუალო მეზობლები არიან. მაგრამ ამ საგნის შესახებ ჰეროდოტე სხვა ადგილასაც ლაპარაკობს. ერთგან ის გადმოგვცემს: „მეოტიდის ტბიდან (=აზოვის ზღვას) მდინარე ფასიდსა და კოლხების ქვეყნამდე არის 30 დღის გზა კარგი ქვეითისათვის, კოლხეთიდან მიდიამდე-კი გზა დიდი არ არის: ამ ქვეყნებს შორის მხოლოდ ერთი ხალხი ცხოვრობს — სასპეარები; მათ გასცდები თუ არა, უკვე მიდიაში ხარ“ (I 104). ამ ცნობის მიხედვით, სასპეარები უშუალოდ ემეზობლებიან დასავლეთისაკენ კოლხებს, ხოლო აღმოსავლეთისაკენ — მიდიელებს. ეს იმაზედაც მიუთითებს რომ აღაროდები ცხოვრობდნენ სასპეარებს სამხრეთით, უფრო ზუსტად — სამხრეთ-აღმოსავლეთით. მაშასადამე, აღმოსავლეთისაკენ სასპეარები აღაროდებზე ჩრდილოეთითაც იყვნენ მოქცეულნი. რომ სასპეარები მიდიელებთან უშუალო კონტაქტში იმყოფებოდნენ, ამას ჰეროდოტე ადასტურებს მეორე ადგილას, ასტიაგის შესახებ თქმულებაში: ...„მწყემსი თავის ჯოგს აძოვებდა აკბატანიდან ჩრდილოეთისაკენ, ევქსინის პონტოს მიმართულებით. იქ, სასპეარების ქვეყნის მხრივ, მიდია მეტად მთიანია, ამაღლებული და ხშირი ტყით დაფარული; მიდიის დანარჩენი ნაწილი-კი სრულიად ვაკეა“ (I 110). თუ ამ ცნობებს დაუეკავშირებთ სამეცნიერო მწერლობაში შემჩნეულსა და საყოველთაოდ აღიარებულ ფაქტს რომ სასპეარების სახელმა თავი შემოინახა ძველი ქართული პროვინციის, — ბაგრატიონთა განთქმული გეარის სამშობლოსა და დომენის, — „სპერის“ სახელწოდებაში, რომელიც კარგად არის დადასტურებული ძველს ქართულსა და სომხურ წყაროებში, უფლება გვექნება დავასკვნათ რომ მეექვსე-მეხუთე საუკუნეების მიჯნაზე სასპეარებს უჭირავთ ევფრატის სათავეები და არზრუმის მხარე, მიახლოებით — ერზინჯანამდე, კოროხის აუზის ზემოთა ნაწილი, არაქსის აუზის მთელი ზემოთა და შუა ნაწილი და, საფიქრებელია, რომ მერმინდელი იბერიის, საკუთრივ ქართლის, უმნიშვნელოვანესი ნაწილიც. იქნებ უკვე იმ დროს სასპეარების გავლენა კავკასიონამდე სწვდებოდა; ეს საგულისხმებელი ხდება ჰეროდოტეს რიგი ცნობების შედარებითი ანალიზის ნიადაგზე: კავკასიონამდე ყველა ხალხი აღიარებს სპარსელების ხელმწიფებას, ხოლო იმავე დროს კოლხების გვერდით და კოლხებსა და მიდიელებს შუა, ჰეროდოტეს მტკიცებით, მხოლოდ სასპეარები ცხოვრობენ; მაშასადამე, პირველი მტკიცებაც სპარსელების გავლენის ქვეშ მყოფ სასპეარებს უნდა გულისხმობდეს, კოლხებთან ერთად. სასპეარების ტერიტორიის განსაზღვრებისათვის ჩვენ ქვემოთ ვუჩვენებთ დამატებით მასალას.

უკვე ყოველივე ზემოთქმულის მიხედვით აშკარა უნდა იყოს რომ ჰეროდოტეს სასპეარები მერმინდელი ბერძენი მწერლების იბერები არიან. არავითარი სხვა რაციონალური ახსნა არ შეიძლება მოვუძებნოთ არც იმ კითხვას თუ ვინღა უნდა იყვნენ სასპეარები და სად გაქრნენ ისინი შემდეგში ასე უკვალოდ, უკეთუ მათ მხოლოდ სახელი არ გამოიცვალეს „იბერებად“, არც იმ კითხვას, თუ საიდან გაჩნდნენ ასე მოულოდნელად ეს იბერები-

მაგრამ ამ გაიგივებას მხარს უჭერს სატომო სახელების ანალიზი, რომელსაც ერთი ფუძიდან გამოჰყავს ორივე სახელი. ჩვენ აღარ გავიმეორებთ სათანადო მსჯელობას, რომელიც სხვა ადგილას იყო მოცემული „იბერის“ ისტორიის გარშემო¹. აქ გვინდა დაუმატოთ ზოგიერთი ახალი მოსაზრება.

ჰეროდოტეს შემდეგ ახალი ცნობა სასპეარების შესახებ მოეპოვება ქსენოფონტეს, რომელმაც პირადად გაიარა 401 წ. ძვ. წ., მათიენ-სასპეარების ქვეყანა. ქსენოფონტეს ცნობიდან ჩანს რომ გასული ერთი საუკუნის განმავლობაში ამ მხარეებში ბევრი რამე გამოცვლილა. სხვას რომ თავი დაეანებოთ, აღსანიშნავია შემდეგი: სასპეარები კვლავ განაგრძობდნენ სპარსელებისაგან დამოკიდებულებაში ყოფნას; ალბათ სწორედ ამ ხანგრძლივი სპარსული გავლენის შედეგად სასპეარების სამხრეთი, ჩანს, რამდენადმე მოშლილა — მათგან გამოყოფილნი უნდა იყვნენ ქსენოფონტეს მიერ ცალკე მოხსენებული ტაოხები, რომელნიც მერმინდელ ტაოს უკავშირდებიან, და ფასიანები, რომელნიც მდ. ფასიდს, ამ შემთხვევაში — არაქსს, უკავშირდებიან. ამასთან უაღრესად საყურადღებოა რომ სასპეარების სახელი ქსენოფონტეს ახალი ფორმით აქვს მოცემული: იგი ამბობს რომ ლაშქრობის დროს „ფასიანებსა და ჰესპერიტებს ტირიბაზი“ სარდლობდაო (VII, თ. 8, § 25).

შემდეგ საქიროა აპოლონი როდოსელის (III ს., ძვ. წ.) ჩვენებაც მოვიგონოთ, რომლის თანახმადაც „სასპეარები“ ბეხეარებსა და ბუზერებს შორის ცხოვრობენ („არგონავტიკა“, II 394—396); სხვა ადგილას აპოლონი ამ ხალხს „ამაყ სასპეარებს“ ეძახის და იმავე ტომებს შორის, იმავე ადგილას (შავი ზღვის სანაპიროზე, სამხრეთ კოლხეთში) ათავსებს (იქვე, II 1243). აპოლონი, რათქმუნდა, იმეორებს რომელიღაც უფრო ძველ წყაროს.

სასპირთა ქვეყნის სახელწოდებას, რამდენადმე განსხვავებული ფორმით, იცნობს სტრაბონიც. არმენიების წარმოშობის ისტორიაში იგი ამბობს რომ არმენიების მამათმთავრის, არმენის, თანამგზავრებმა დაასახლეს აკილისენა და სუსპირიტიდა კალახანამდე და აღიბენამდე (XI, თ. 4, § 8). ამავე ცნობას ახალი რედაქციით სტრაბონი იმეორებს სხვაგან: „არმენის თანამგზავრთაგან ზოგმა დაიკავა აკილისენა... ხოლო სხვები დასახლდნენ სუსპირიტიდაში კალახენამდე და აღიბენამდე არმენიის საზღვრებს გარეთ“ (XI, თ. 14, § 12). მესამე ადგილას კიდევ სტრაბონი ამბობს: „სუსპირიტიდაში კაბალასთან არის ოქროს მალაროები, სადაც გაგზავნილი იყო, ალექსანდრეს მიერ, მემნონი ჯარისკაცებითურთ, მაგრამ მკვიდრმა მცხოვრებლებმა ის უკუაგდეს“-ო (XI, თ. 14, § 9). ყოველ ეჭვს გარეშეა რომ სუსპირიტიდას ქვეშ სტრაბონი ასწერს იმავე „სასუბარო“-ს, გარდმონაშთის სახით ძველ-ქართულ პროვინცია „სპერ“-ში თავ-შემონახულს².

¹ ს. ჯანაშია, თუბალ-თაბალი, ტიბარენი, იბერი; „ურარტუ“, თურნ. „კომუნისტური აღზრდისათვის“, 1937 წ., № 10.

² ეს წერილი უკვე მზად იყო, როცა შევნიშნეთ რომ არსებითად ანალოგიურ შეხედულებას სასპეარ-საბერებზე იცავდა თურმე თავის დროზე კავკასიის ცნობილი მკვლევარი, პ. უსლარი თავის Древнейшие сказания о Кавказе-ში (Т. 1881). აქ ერცელი მსჯელო-

აგრეთვე ძველი წყაროს არა ნაკლებ საყურადღებო ცნობის გამოყენება უნდა გვქონდეს ჩვენ ევსევი კესარიელთან (IV ს. პირე. ნახევარი, ახ. წ.), რომელიც, ჩამოსთვლის რა ნოეს მესამე შვილის, იაფეტისაგან, შთამომავალ ტომებს, ამბობს: „ეს არიან ტომები ნოეს მესამე ძის, იაფეტისაგან, მიდიიდან ვიდრე სპერიაში (ad Speriā) ოკეანეს მხრიდან აკვილონამდე ვრცელდებიან შემდეგნაირად“... შემდეგ ჩამოთვლილია ძველი ხალხებისათვის ცნობილი ტომები აზიისა და სკვითია-სარმატიისა, ისევე როგორც ამ ტომების ქვეყნები (SC I 667). აღნაგობა, თავისთავად ცხადია, მთლიანად ხელოვნურია. სახელწოდება „სპერია“ მწიგნობრული წარმოშობისა უნდა იყოს თვით ევსევისათვის და, როგორც მილიასთან მისი შეპირისპირებიდან შეიძლება დავასკვნათ, იქნებ ჰეროდოტესავე ცნობის ნაგვიანევი გადამუშავების ნაყოფი იყოს. ჩვენთვის საინტერესოა ამ შემთხვევაში მხოლოდ სიტყვის ფორმა, რომელსაც სავსებით მხარს უჭერს ისტორიულ ხანამდე შემონახული ადგილის სახელწოდება „სპერია“, არაბულ-თურქულ ენობრივ წრეში სახეცვლილი უკვე „ისპირა“-ად (ამ ენების წესის თანახმად, რომელიც ვერ ითმენს თანხმოვანთა თავმოყრას სიტყვის დასაწყისს; შდრ. „ახლათი“ — ხლათი, „სუხუმი“ — ცხუმი და მრავ. სხვა)¹.

ზემოთმოტანილი ფაქტების ენობრივი განმარტებისათვის განსაკუთრებულნი მნიშვნელობა აქვს სტეფანე ბიზანტიელის, გვიანდელ-რომაული ხანის მწერლის, ჩვენებას. თავის ლექსიკონში „საპეარ“ სიტყვის ქვეშ სტეფანე ამბობს: „საპეარები -- ხალხია პონტოს მხარეში, რომელიც ამჟამად იწოდება β-ს მეშვეობით სავეარებად (Σάβειρα)“. თუ სტეფანე აქ იმეორებს რომელსამე ძველ წყაროს, მაშინ შესაძლებელია ბეტას აქ ქართული ბანის ფონეტიკური მნიშვნელობაც ჰქონდეს. ყოველ შემთხვევაში, ვინიანი ფორმაც ჩვენთვის მეტად საყურადღებოა: იგი გვაგულისხმებინებს რომ ან „π“ ჰეროდოტე-ქსენოფონტე-სტრაბონის ფორმებში ადგილობრივ მეტერს, ბ-ს გადმოსცემდა, რაც შეუძლებელი სრულებით არ არის და რაც ჩვენ უფრო მოსალოდნელად მიგვაჩნია, ან პარია-

ბაა მიძღვნილი იმის დასამტკიცებლად, რომ ჰეროდოტეს სასპეირები, სტრაბონის სისპირიტა და, სპერია ერთსადაიმავე ობიექტს განეკუთვნება. ეს იგივე ისტორიული იბერია. ძალიან საყურადღებოა რომ ავტორი ჰეროდოტეს სასპირ-საბირს ქართულ „საიბერო“-თი ხსნის. ამასთან ერთად, კავშირი „სასპირსა“ და „იბერს“ შორის უსლარს „საეკვო გუმანის“ ფორმაში აქვს გამოთქმული, „იბერიას“ კიდევ იგი „იმერეთისგან“ აწარმოებს. სასპირები მერმინდელი ქართველები არიან და უეჭველია ისინი ამიერ-კავკასიაში ცხოვრობდნენ. ეს სახელწოდება ჰეროდოტეს, საფიქრებელია, სპარსული წერილობითი წყაროებიდან აქვს ამოღებული (გვ. 298—305, 524—526, 536-7). უსლარს აღნიშნული აქვს რომ ჰეროდოტეს თხზულების სხვადასხვა ხელნაწერში გვხვდება „სასპეირ“ ფორმის გარდა აგრეთვე „საპეირ“ და „საპეირ“-იო (გვ. 524). ჩვენს ხელთ არსებულ გამოცემებში (კალენბერგის გამ. „ტოიბნერის ბიბლიოთეკაში“, 1911 და კროიციერ-ბერის გამ., 1856) ასეთი საკითხავები არ მოიპოვება. უსლარს ამ შეხედულებებში მრავალი წინამორბედი ჰყავდა, მაგრამ საკითხის ისტორიის შესახებ დაწერილებით — სხვაგან.

¹ ევსევის ცნობა იმ მხრივაც საყურადღებოა რომ სპერია-სასუბაროს ძველი ისტორიული მნიშვნელობის გამოძახილს უნდა წარმოადგენდეს, რაკი აქ ამგვარი რეალური მსახლვრელის რაღაც გამოდის.

ნი ფორმის გვერდით არსებობდა ბანიანი ფორმაც, საიდანაც უნდა მომდინარეობდეს სავირ - სავედრი.

ბანიან ფორმის ოდინდელ არსებობას გვაგულისხმებინებს სტეფანეს დაწერილობის გრაფიკული ტრადიციაც (ბეტა = „ვ“ ← ბეტა = „ბ“), რადგანაც თავისი დროის გამოთქმის „ვ“ სტეფანეს შექმლო „ია“ ჯგუფითაც გადაეცა, მის მიერ დაცული ფორმა რომ მართლაც გვიანდელ რომაულ ხანაში იყოს წარმოშობილი.

ამრიგად, თუ მარტოდენ გრაფიკული მონაცემიდან ამოვალთ, მივიღებთ შემდეგს პარალელურ ფორმებს ჩვენთვის საინტერესო სახელწოდების ფუძისათვის.

ხალხის აღსანიშნავად:

- სასპედრ- (პეროდოტე)
- (ჰ)ესპერ-იტ- (ქსენოფონტე)
- საპედრ- (აპოლონი როდოსელი, სტეფანე ბიზანტიელი)
- სავედრ- (სტეფანე ბიზანტიელი).

ტერიტორიის აღსანიშნავად:

- სუსპირ-იტ- (სტრაბონი)
- სპერ - [ია] (ევსევი)
- სპერ¹- (ქართული და სომხური ისტორიული წყაროები)
- ისპირ- (თურქული წყაროები).

ამ ფორმების ურთიერთშედარება ცხადყოფს რომ ზოგ მათგანს დამატებითი აფიქსაცია ახასიათებს. თავ-ფუძე, თანხმოვნების სახით წარმოგვიდგება:

ს ბ რ (სპრ) :: ს ვ რ.

ხმოვნების თვალსაზრისით-კი ფუძე წარმოგვიდგება არა მარტო ვარიაციებში: ვა, ე, ი, არამედ შეკუმშული და შეუკუმშავი ფორმებითაც:

შ ე კ უ მ შ უ ლ ი	შ ე უ კ უ მ შ ა ვ ი
-სპედრ- (პეროდოტე)	საპედრ- (აპოლონი, სტეფანე)
-სპერ- (ქსენოფონტე)	სავედრ- (სტეფანე)
-სპირ- (თურქ.)	
სპერ- (ქართ. - სომხ.)	
სპერ- (ევსევი)	

¹ ეს ფორმა წარმოშობით ქართული არ უნდა იყოს. იგი, ალბათ, ძველი ბერძნული ტრადიციისაგან მომდინარეობს და არაქართულსავე ენობრივ წრეში უნდა იყოს ჩამოყალიბებული მოცემული სახით.

ადვილად შესამჩნევია რომ შეკუმშული ფორმები მეტწილად პრეფიქსით გართულებულ ფუძეებთან გვხვდება: სასპეარ- (ჰეროდოტე), ჰესპეარ- (ქსენო-ფონტე), სკსპირ- (სტრაბონი). გადამწყვეტი მნიშვნელობა არა აქვს, ამ მხრივ, ქართულ-სომხურ ფორმას (და, უეკველია, მისგან დამოკიდებულს ევსევისეულ-საც), რადგანაც ის ბევრად უფრო ნაგვიანევი ხანისაა. შეიძლება ამიტომ ვი-ფიქროთ რომ რედუქცია მოცემულ შემთხვევებში: პრეფიქსის ზეგავლენის შედეგია და უძველესი სწორედ შეუკუმშავი ფორმა უნდა იყოს. თუ რომელი ხმოვანია აქ ამოღებული რედუქციის შედეგად, ამას აპოლონი როდოსელის ჩვენება, სტეფანეს მოწმობით განმტკიცებული, გვიჩვენებს: ეს ან იგივე ა უნდა იყოს, ან უკანასკნელის შემცვლელი ო || უ, როგორც ამას ხშირად ვხვდებით წინააზიის ძველ ეთნიკაში (ურარტუ || ალაროდი || არარატი, თაბალი || თობე-ლი || თუბალი და მრავალი სხვა¹). იგივე წყარო გვიდასტურებს რომ აღნიშნულ ხმოვნებს ენაცვლებოდა ი-ცა და ე-ც². თუ იმასაც გავითვალისწინებთ რომ უძველეს ცნობებში უკანასკნელი მარცვლის ეჰ, ე და ი ხმოვნიანი სახეები ძირითადად მიგვაჩვენებენ ე-ს — უფრო ძველი დროისათვის — და ი-ს, მერმინდელი ხანისათვის, მაშინ ჩვენი სატომო სახელის შემდგეს პირდაპირ დადასტურებულს ან სავარაუდო ფორმებს მივიღებთ:

საბერ || სობერ || სუბერ || სიბერ || სიბირ

სავერ || სოვერ || სუვერ || სივერ || სივირ.

წარმოდგენილი ფორმების მეშვეობით ეს სახელი კი ბუნებრივად და ძალდაუტანებლად უკავშირდება უფრო ძველს „თაბალ“ - „სუბარსა“ და მერმინდელს სახელს აღმოსავლეთ საქართველოს მოსახლეობისას, რომლითაც უკანასკნელი მეზობელ ხალხებშია ცნობილი:

იბერ (— ძველი ბერძნული მწერლობა),

ივერ || ივირ (გვიანდელ-ბერძნული და ბიზანტიური მწერლობა),

ჰიბერ (რომაული მწერლობა),

(ი)ვირ(ქ) (სომხური მწერლობა).

ჩვენ აქ აღარას ვამბობთ სხვა (ასურულ, სპარსულ...) ფორმებზე, რომელნიც, როგორც ჩანს, მოცემულ ფუძის კიდევ უფრო გვიანდელ განვითარებას წარმოადგენენ. „საბერ“ და მისი სახესხვაობანი, ამრიგად, თუბალის კანონზომიერი ვარიაციების მწკრივში დგებიან.

მაშასადამე, სასპერ-საბერების იდენტიფიკაცია მერმინდელ იბერებთან არა მარტო ისტორიულად არის აუცილებელი, როგორც ზემოთ ვნახეთ, არამედ ენობრივადაც მისაღებია.

წმინდა ენობრივი თვალსაზრისით საინტერესოა არა მარტო ფუძე, არამედ მისი თანმხლები გამაფორმებელი ელემენტები. ზემოთმოტანილი ფორმების ჩაკვირება გამოჰყოფს პრეფიქსულსა და სუფიქსურ ფორმატივებს.

¹ რედუქცია ქართველური ენების ნიშანდობლივი მოვლენაა და მოსდის თითქმის ყველა ხმოვანს. იხ. პროფ. ვ. თოფურია, რედუქციისათვის ქართველურ ენებში: „სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის სესია, 1939 წ. 27 — 30. IX, დღის წესრიგი და მოხსენებათა თეზისები“, თბ., 1939, გვ. 24 — 25.

² ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა, თუბალ-თაბალი, ტიბარენი, იბერი.

ჰეროდოტეს, ქსენოფონტესა და სტრაბონის მოწმობანი გვაძლევენ პრეფიქსს: სა || ჰე (თუ: ე) || სვ (თუ: სუ || სო). არა გვგონია შეეცდეთ თუ ვიტყვით რომ მხოლოდ ქართულში ვპოულობთ ამ პრეფიქსის გასაღებს.

ჰეროდოტეს ფორმაში, კერძოდ, იგივე ქართ. სა — უნდა გვქონდეს, რომელიც ისტორიულ ხანაშიაც აწარმოებს ტომის, ხალხის ადგილსაცხოვრისის სახელწოდებას: სა-ქართველ-ო, სა-ფრანგ-ეთი. ამავე პრეფიქსის ქართველური ვარიაციების გადმოცემა უნდა იყოს ჰე და სვ (უკანასკნელს შდრ. სომეხეთი — სომეხეთი?). მაშ უნდა მივიღოთ რომ ჰეროდოტეს (და, შესაბამისად, ქსენოფონტესი და სტრაბონისაც) ფორმა არსებითად ქვეყნის, სახელმწიფოს სახელწოდებაა, თვით მოსახლეობაზე გადატანილი. ასეთი შეცთომა, რომლის წყარო და გავრცელების გზები ჩვენგან ორი ათას ხუთასი წლითაა დაშორებული, ვერ გაგვაკვირვებს თუ მოვიგონებთ რომ მსგავსი ლათსუსები ჩვენს განათლებულ დროშიაც მოსდით ხოლმე. წარმოდგენილ განმარტებას მხარს უჭერს მოცემული ფორმების სუფიქსური ელემენტების განხილვა. ქსენოფონტესთან, როგორც ვნახეთ, ფუძეს წაერთვის ფორმანტი - იტ ('Εταιρειών, გენ.). ეს უფრო ის ბერძნული დაბოლოება უნდა იყოს, რომელიც ქალაქის თუ ადგილის სახელიდან მცხოვრების სახელწოდებას აწარმოებს და რომლის მაგალითებსაც, კერძოდ, იგივე სტეფანე ბიზანტიელი გვაძლევს თავის ლექსიკონში სათანადო სიტყვების ქვეშ, როგორც, მაგ.: 1) „პკენის, კოლხების ქალაქია; მცხოვრებთა სახელწოდება — პკენიტეს, (იმ სახელწოდებათა) წესის თანახმად, რომელნიც თავდებიან — „ის“-ზე, 2) „ტანაის“, ქალაქია, მდინარის თანამოსახელე... მოქალაქე — „ტანაიტეს“... 3) „ტკრას, ქალაქია და მდინარე ევქსინის პონტოსთან; ტკრასიდან მცხოვრებთა სახელი უნდა ყოფილიყო „ტკრატეს“, მაგრამ პოლიისტორი ქალაქსა და მდინარეს უწოდებს ტკრასს, ხოლო მცხოვრებლებს — „ტკრანოა“. არის „ტკრიტეს“-იც, თითქოს ტკრის-იდან“, 4) „ფასის, ქალაქია აიასი მდ. ფასისთან კოლხიდაში... მცხოვრებთა სახელი უნდა ყოფილიყო „ფასიტეს“..., ან „ფასიატეს“, პლეონასტური ა-თი, და ასედაც ამბობენ“-ო. თუ ქსენოფონტეს ფორმას ამ წარმოშობისად მივიჩნევთ, მაშინ მივიღებთ საყურადღებო დასკვნას რომ „ჰესპერ“-ი ქსენოფონტესა თუ მისი წყაროებისათვის სწორედ ქვეყნის სახელი იყო.

კიდევ უფრო საინტერესოა სტრაბონისეული ფორმა სუფიქსაციის თვალსაზრისით. სტრაბონისეული ფორმა, „სუსპირიტის“, საერთოდ სწორედ ადგილის სახელია, ბერძნული დაბოლოებით (სტრაბონისეული წარმოების ფუძე, გენეტივის საშუალებით, უნდა აღდგენილ იქნას როგორც „სუსპირიტიდ“-). ხოლო მოცემული ნაწარმოები ფუძის ფუძედ დაგვრჩება, — ისე როგორც „კოლხ“ „კოლხ-ის“-ში, — „სუსპირიტ“-ი. ეს ფუძე ან ქსენოფონტეს ფორმის მსგავსი წარმოებიდან მომდინარეობს¹ და ადასტურებს ზემოთმოტანილ მსჯელობას ქსე-

¹ ანალოგიურ შემთხვევას გვიჩვენებს სტეფანე ბიზანტიელი თავის ლექსიკონში სათანადო სიტყვის ქვეშ: „ხალკის... არის ქალაქიც „ხალკის“ სკვითეთში, რომლის მოქალაქენიც იწოდებიან „ხალკიტაჲ“ და მხარე — „ხალკიტის“...

ნოფონტესეული ფორმის შესახებ, ან არა-და, შესაძლებელია, სხვა, დამოუკიდებელი წარმოების ნაყოფი იყოს. უკანასკნელ შემთხვევაში მოცემული ფუძე ყველაზე ადვილად ქართ. სა-სპირ-ეთ-ის, სომხ-ეთ=სომხ-ით-ის და მრავ. სხვ. მსგავსი წარმოების ნაყოფად უნდა ჩავვეთვა და მივიღებდით რომ ბერძნულ მწერლობაში დაცულია ამ სახელწოდების როგორც ქართული პრეფიქსი, ისე ქართული სუფიქსიც (-ეთ, -ით).

ამ ენობრივი ფაქტების დადგენა ჩვენთვის არა ნაკლებ მნიშვნელოვანია, ვიდრე ბერძნული ფორმის „ალაროდ“-ის განმარტება, რომელიც აგრეთვე ჩვენი მსჯელობის მიმართულებას უქერს მხარს: აქ რომ იგივე „ურარტუ“ || „არარატი“ გვაქვს, ეს საყოველთაოდ აღიარებულია, მაგრამ ბერძნული ფორმის სახესხვაობის ახსნა ყველაზე ადვილი უნდა იყოს ქართველური ენებისათვის და მახასიათებელი დისიმილაციის წესების ნიადაგზე, განსაკუთრებით — ქართული ენისათვის ნიშანდობლივი დისიმილაციის მექანიზმის მეშვეობით, რადგანაც ქართულში გვხვდება როგორც პროგრესიული, ისე რეგრესიული განმსგავსება ბგერებისა¹: პირველს უნდა აეხსნა ხმოვანთ ცვლილება (ა → ო; ეს ცვლილება ჩვეულებრივი ხასიათისა არ არის, რათქმაუნდა), ხოლო მეორეს — თანხმოვანთა ცვლილება (ლ ← რ) „ალაროდ“-ში².

ამრიგად, ხიდი, რომელიც აერთებს ისტორიულ იბერია-ქართლს ძველს აღმოსავლეთთან, შუქდება ლიტერატურული წყაროების სინათლით, ჩვენ ვფიქრობთ, სრულიად უცილობლად. უნდა დავასკვნათ რომ ქართლი, მცხეთა-არმაზის სამეფო, მხოლოდ ახალი პოლიტიკური წარმონაქმი იყო იმ ხალხისა, რომელიც მეექვსე-მეხუთე საუკუნეებში საპედრ-საბედრის სახელით კარგად ცნობილი იყო ბერძნებისათვის და რომელიც მაშინ თავისი სამხრეთი საზღვრით ჯერ კიდევ დიდად არ იყო დაშორებული თავის დედასამშობლოს. დიდმნიშვნელოვანია ქართველი ერის ისტორიისათვის რომ ჯერ კიდევ მეხუთე საუკუნის პირველ ნახევარში წინააზიის ძირეული ტერიტორიის (წინააზია მცირე აზიისა და არაბეთის ნახევარ-კუნძულის გამოკლებით) ოთხი უდიდესი ხალხიდან (სპარსელები, მიდიელები, სასპედრები, კოლხები) ორი — კოლხები და სასპედრები — ქართული მოდგმისა იყო.

სახელწოდება საბერ-სავერი თაბალ-თუბალის ჯგუფს ეკუთვნის და ის ისტორიული სურათი, რომელიც აქ წარმოდგენილია საბერ-სავერის გარშემო, ალავსებს თაბალ-თუბალის მოდგმის ისტორიას და სავსებით ეთანხმება ამ უკანასკნელს³. ამ მრავალსახოვანი ეთნიკური სახელწოდების აქ დადგენილი ფორმა ახალ ინტერესსაც შეიცავს: იგი მკიდროდ უახლოვდება ტერმინს სუბარ-ულს, რომლითაც, უნგნადისა და იენსენის შემდეგ, ახალ ორიენტალისტიკაში უპირატესად აღნიშნავენ მიტანი-ენას ანუ მიტანიურს. ამის საფუძველი ის არის რომ ძველ-აღმოსავლურ სილაბარებში მიტანიური სიტყვე-

¹ იოსებ ყიფშიძე, ასიმილაციისა და დისიმილაციის წესი ქართულსა და მეგრულში: ტფ. უნივერსიტეტის მოამბე; № 1, 1919 — 1920 წ.

² რეგრესული დისიმილაციისათვის შდრ. ყიფშიძისავე მაგალითები: ოლარი — ბერძნ. ორარიონ-იდან; ალაჯორი — სომხ. არაჯავორ-იდან, წრეულს — წლეულს.

³ იხ. ს. ჯანაშია, თუბალ-თაბალი, ტიბარენი, იბერი.

ბი სუბარულად იწოდება. სუბარებს გეოგრაფიულად შეესატყვისება ბაბილონელთა ძველი კოსმოლოგიის სუბარტუ. ამ კოსმოლოგიით მსოფლიო ოთხ დიდ ნაწილად იყოფა: აკკადი, ამურრუ, ელამი და სუბარტუ¹. ბლაიხშტაინერი სუბარებს ტაბალებისა და მუსკების ახლო მონათესავედ სთვლის და თვით სახელწოდება სუბარტუ-ში გამოჰყოფს სუფიქსს — ტუ-ს, რომელსაც ქართულ — თი-ს უახლოებს². ასევე ავტორი სუ-ს პრეფიქსად სთვლის და, ამრიგად ფუძედ — ბარ-ს გამოჰყოფს, ამავე ძირისაა ი-მერ ← ი-ბერ და მუს-კუ || ბას (ა-ბას-გი)-იო. „ამრიგად, — დაასკვნის ბლაიხშტაინერი, — თუ შეცთომამაში არ შევყავართ ამ სიტყვათშედარებებს, რომელნიც გასაოცარი არიან იაფეტური ბგერათცვლილების თავისებურებით, სუ-მერ, სუ-ბარ და ტი-ბარ || იბერ-ში, მათი მონათესავე ბას-კ || მუს-კ-ითურთ, მოცემულია ერთგვარი იაფეტური ხალხების სამი ნაკადი, რომელნიც სხვადასხვა დროს იქრებოდნენ შუამდინარეთსა და მის მოსაზღვრე ქვეყნებში“-ო³. შემდეგ ბლაიხშტაინერი ცდილობს უჩვენოს სუბარულისა და ქართველური ენების სიახლოე, უპირატესად საკუთარი სახელების ანალიზზე.

ჩვენთვის აქ ამჟამად ის არის საყურადღებო რომ სუბარს⁴ მიტანის სამყაროსაკენ მივყავართ. ჩვენ კი ზემოთ ისტორიული ჩვენებების ნიადაგზე დავრწმუნდით სასპედრ-საბირებისა და მატინების, იმავე ძველი მიტანიელების, უშუალო მეზობლობასა და ახლო კავშირში როგორც ურთიერთ შორის, ისე, მესამე მხრით, ალაროდელეებთან. ჯერ კიდევ მეექვსე-მეხუთე საუკუნის მიჯნაზე ეს კავშირი რეალურად შესაცნობი იყო და მასზე იყო დამყარებული დარიოსის მე-18-ე საგამგეო ოლქის სტრუქტურა. ოდესღაც ერთიანი ხალხი ისტორიულ ქარტეხილებს სამ დიდ ნაწილად გაუპია. ცალკე გამოთიშულან და დასავლეთისაკენ გარიყულან, იმავე მიზეზების წყალობით, თაბალ-თუბალისავე ნაშიერი ტიბარენები და სხვები, ვინც მათ უახლოესად ენათესავენოდა და ემეზობლებოდა. საერთო სამშობლო ამ ტომებისათვის მიტანი ჩანს.

მიტანი სულ უფროდაუფრო იპყრობს ყურადღებას ორიენტალისტებისას, რომელნიც ამ ქვეყანასა და მის ხალხს სულ უფროდაუფრო მეტ წონასა და მნიშვნელობას აძლევენ ძველი აღმოსავლეთის ისტორიაში. თუ შევაჯამებთ იმას, რასაც მიტანის შესახებ ამბობენ თანამედროვე საუკეთესო ორიენტალისტები, მივიღებთ რომ მიტანი არის წინააზიის უძველესი ბინადარი მოსახლეობის, ახლო აღმოსავლეთის ენდემური კულტურის შემქმნელი ხალხის, ძირითადი კერა მეორე ათასეულში, ძვ. წ., ის სამყარო, რომელიც სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან შევიწროებულია სემიტების მიერ, ხოლო დასავლეთიდან — ინდო-ევროპელების მიერ (თუ გამართლდება ინდოევროპეისტების ჰიპოთეზი ნესიტების

¹ Роберт Блейхштейнер, Субары древнего Востока в свете изучения яфетидов: «Язык и история», сб. I, 1936 г., 185.

² იქვე, 185 — 186.

³ იქვე, 187 — 190.

⁴ ძალიან საყურადღებოა რომ ერთი ძველი ცნობით, კოლხეთის დედაქალაქს „სუბარისი“ || „სუბარისი“ ეწოდებოდა. ხომ არა გვაქვს ჩვენ აქ იმავე სატომო სახელის ნაყარი? იხ. დიოდორე სიცილიელი, IV 48 (დიოდორე კოლხების დედაქალაქად სუბარისს ასახელებს არგონავტების შესახებ მოთხრობაში).

ინდოევროპულობის შესახებ). მიტანი ამ გაგებით შეიცავს ხეთასაც, რამდენადაც ამ უკანასკნელში ჩვენ აღვილობრივი, მკვიდრი სამყაროს შინაარსს ვსდებთ. ამასთან ერთად, განსაკუთრებით აღსანიშნავია რომ მიტანის სხვადასხვა სახელით იცნობენ მისი მეზობლები.

აი, რას ამბობს ამ საგნის შესახებ თანამედროვე ბურჟუაზიული ორიენტალისტიკის ერთი ყველაზე უფრო თვალსაჩინო წარმომადგენელთაგანი, გეტცე: „მეორე ათასეულის ამოცანის გადაწყვეტის ცდისას ნიადაგ და ყოველი მხრით ვხვდებით ერთსადაიმევე პოლიტიკურსა და კულტურულ სიდიდეს, მიტანი-სახელმწიფოს. აშკარაა რომ 1800 — 1400 შუა საუკუნეებში იგი წინააზიის უძლიერესი სახელმწიფოა. წინააზიის ცენტრი, შეიძლება დაეასკვნათ, მაშინ უნდა ყოფილიყო ზემო მესოპოტამიაში“¹. „სახელი მიტანი-სახელმწიფო მხოლოდ პოლიტიკური ცნებაა. ბოლახ-ქოის ხეთებისათვის (ე. ი. ინდოევროპელი ხეთებისათვის ანუ, უფრო სწორედ, ნესიტებისათვის, ს. ჯ.) მიტანი-სახელმწიფო ერთერთი ქვეყანაა მრავალი ხური-ქვეყნიდან ისევე, როგორც არსებობს რამდენიმე (mehre) ხატი- და რამდენიმე არზავა-ქვეყანა. უმთავრესად სახელი ხურის მეშვეობით აღინიშნება საერთოდ ხური-ქვეყნებისა და, განსაკუთრებით, მიტანი-ქვეყნის ხალხი და ენა“². შემდეგ გეტცე განსაზღვრავს ხური-ქვეყნების ტერიტორიას: ჩრდილოეთ სირიის გარდა მას ეკუთვნის აგრეთვე ორი პოლიტიკურად მნიშვნელოვანი მხარე — მიტანი-სახელმწიფო და ხური-ქვეყანა ვიწრო მნიშვნელობით; უკანასკნელის არსებობა გეტცესათვის ექვს გარეშეა, ასეთი მოსაზრება წყაროების მკაფიო ჩვენებაზეა დამყარებული. რამდენადაც შესაძლებელია ამის განსაზღვრა, ხური-ქვეყანა მდებარეობს ძველი-აღმოსავლური მსოფლიოს პერიფერიაზე. მიტანი ქვეყანა ჰფარავს მთელს ზემო-მესოპოტამიას კარგამაშიდან ტურ-აბდინის მხარემდე, ნიშანდობლივ ბალიხისა და ხაბურის ხეობებამდე და ნიზიბინის მხარემდე. მისი აღმოსავლეთი საზღვარი დაახლოებით ბითლის-სუსთან არის საგულეებელი. ხოლო ხური ქვეყანა ვიწრო მნიშვნელობით შეიძლება მხოლოდ მის აღმოსავლეთით იწყებოდეს. ამ ქვეყნის, თავდაპირველი ხურული მხარის ცენტრის, შუაგული ზოგადი გეოგრაფიული მოსაზრებით უნდა ვეძებოთ თითქმის მხოლოდ ვანის ტბის სანახებში და არა სხვაგან სადმეო³. შემდეგ, გეტცეს აზრით, მიტანისავე უდრის ასურული სახელწოდება „ნაირი-ქვეყნები“ და ეგვიპტური იგივე „ნაჰარაინი“⁴. შემდეგში მრავალი „ნაირი-ქვეყნის“ შეერთების ნიადაგზე წარმოიშვა ურარტუ⁵, სადაც პირისსახელებში, სხვათა შორის, ჩვენ ვხედავთ ხურების ტაროსის ღვთაებას ტეშუპს⁶. ხურები

¹ Albrecht Götz, Hethiter, Churriter und Assyrer. Hauptlinien der vorderasiatischen Kulturentwicklung im II Jahrtausend v. Chr. Geb., Oslo, 1936, S. 101.

² იქვე, შდრ. ამავე ავტორის უფრო ადრინდელი ნაშრომი: Kleinasien, 57 შემდ.

³ იქვე, 102 — 103.

⁴ იქვე, 103 — 104, 98.

⁵ იქვე, 104.

⁶ იქვე, 104.

საერთოდ, გეტყვას აზრით, წინააზიის მთებიანი სარტყლის ხალხია; ვანის ტბის სანახები ყოველთვის მათ ცენტრად რჩებაო¹.

ხურული ენის შესახებ გეტყვამბობს: „მიტანი-ქვეყნის ენა და ხურული ერთი და იგივე ენაა... შემდეგ, სრულიად სარწმუნოა, რომ მისი მონათესავე უნდა იყოს ურარტული ენა, ურარტუს მეფეების ენა 900 — 700 წლებს შუა“². „ხურული მკვეთრად განსხვავდება წინააზიის ყველა სხვა ნაცნობი ენისაგან, სემიტურებისაგან ისევე, როგორც ინდო-გერმანულებისაგან. დამახასიათებელია სუფიქსების თავისუფალი ხმარება როგორც ზმნასთან, ისე არსებით სახელთან. აგებულების მიხედვით იგი ყველაზე ადრე მოგვაგონებს აგლუტინაციურ სუბურულს“³...

დასავლეთ ევროპის თანამედროვე ორიენტალისტიკის ინდოევროპეისტული სკოლის მეორე, არა ნაკლებ ცნობილი, წარმომადგენელი ბედრიხ ჰროზნი ამბობს: „შეტად მნიშვნელოვანია ის გარემოება, რომ ბოლაზ-ქოის წარწერებში აღმოჩენილია აგრეთვე ნიმუშები სხვა ენისა, რომელიც იწოდება „ხურლილი“, ე. ი. „ხურული“. სიტყვა „ხურლილი“ განეკუთვნება „ხური“ ქვეყნისა და ხალხის სახელს, რომელსაც ხეთურ ენაში აქვს „ხურლას“ ფორმა. ხურულის ნიმუშების მიხედვით უნდა დავასკვნათ რომ ხურული არ არის არც არიული, არც ინდოევროპული ენა. როგორც ეს მე დავადგინე ჯერ კიდევ ამ ოცი წლის წინათ, ხურული ენა თითქმის — თუ მთლად არა — ეიგივება მიტანი ქვეყნის არა არიულ ენას, რომელსაც ჩვენ ვიცნობთ მიტანის მეფის ტუშრატას გრძელი, ეგვიპტეში, ტელ-ელ-ამარნაში, ნაპოვნი წერილით“⁴. ამრიგად, ჰროზნიც უკვე ველად სთვლის რომ მიტანიური ენა იგივეა რაც ხურული.

რაც შეეხება საკითხს თვით სახელწოდება „ხურის“ შესახებ, იგივე ჰროზნი წერს: ხეთის სახელმწიფო არქივი ბოლაზ-ქოიში გვაცნობს ჩვენ კიდევ ორს მნიშვნელოვან ენას, რომელთა ცენტრი უფრო მესოპოტამიაში იმყოფება, ვიდრე მცირე აზიაში. ეს არიან პირველ რიგში ხურიტები ანუ, როგორც მათ ჯერ კიდევ ამ ცოტა ხნის წინათ ეძახდნენ, ხარიელები. ამ სახელწოდებას კითხულობდნენ „ხარი“ და ჩვეულებრივ ფიქრობდნენ რომ ეს სახელი ეიგივება არიელების სახელს, „არია“-ს, და რომ ხარიელები, მაშასადამე, არიელი ხალხია. ამასთანავე ჩვეულებრივად ეყრდნობოდნენ იმას, რომ იმ სახელმწიფო ხელშეკრულებებში, რომლებიც დადებულია ხეთების მიერ მიტანი-ქვეყანასა და იქ გაბატონებულ ხარიელებთან, გვხვდება აგრეთვე არიული ლეთაებანი „მითრა“, „ვარუნა“, „ინდრა“, „ნასატია“. მაგრამ მე დავამტკიცე, რომ ამ ხალხის სახელწოდება უნდა წაკითხულ იქნას „ხური“, და არა „ხარი“: მე ვიპოვე ორი ადგილი, სადაც ეს სახელი დაწერილია არა ერთი ნიშნით, რომელსაც ორი მნიშვნელობა, „ჰარ“ და „ჰურ“, აქვს, არამედ ნიშნებით „ხუ“ და „ურ“, ამიტომ შეუძლებელია ეს სახელი გავუთანაბროთ არიელების სახელს“⁵. ხურიტების

¹ იქვე, 105 — 106, 128.

² იქვე, 106.

³ იქვე, 107, 38.

⁴ Проф. Б. Грозный, Хеттские народы и языки: «Вестник древней истории», 1938 г., № 2 (3), стр. 30.

⁵ იქვე, 29 — 30.

გავრცელებისა და პოლიტიკურ-კულტურული მნიშვნელობის შესახებ ჰროზნი ამბობს: „ხურიტების მიერ დასახლებული იყო, უმთავრესად, ქვეყნები ხური და მიტანი, რომელნიც, ჩემი აზრით, უნდა ვეძიოთ ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში. მიტანის ქვეყანა მდებარეობდა მდინარეების ხაბურისა და დიაგდიაგის მხარეში; შემდეგში სელევიკიდებმა მას მიგდონიის ახალი სახელი მისცეს“. ხური ქვეყანამ თავისი სახელწოდება მიიღო ალბათ ხური || ხურა ქალაქისაგან, რომელიც ხურიტების დედა-ქალაქი იყო. ეს არის ეხლანდელი ურფა, ბერძნულად „ორჰოი“ და სირიულად „ურჰოი“, რომლის მიხედვითაც მთელს მიდამო ადგილებს შეერქვა „ორჰოენე“. გამორიცხული არ არის რომ სახელწოდება „ხური“ არსებითად ნიშნავს „გამოქვაბულნი“ და დაკავშირებულია მრავალრიცხოვან გამოქვაბულებთან ქალაქ ურფას მიდამოებში¹. ხურიტები ცხოვრობდნენ სირიაშიაც და დროგამოშვებით ფლობდნენ არა მარტო სირიას, არამედ მეზობელ ქვეყნებსაც. მეორე ათასეულის პირველ ნახევარში ხური იყო ძლიერი სახელმწიფო, რომელმაც დაიპყრო ბევრი ქვეყანა და რომელსაც ასურელები ეძახდნენ ეგრეთვე „ხანიგალბატ“-საც. სირია ხეთურ წარწერებში ხშირად იწოდება პირდაპირ „ხური“ და იგივეა ეგვიპტური „ხორ“ (უმართებულოდ „ხარუ“), რაც, მე-16 ს-იდან მოყოლებული, აღნიშნავდა პალესტინასა და სირიას. ხოლო თუ ასეთი სიტყვახმარება შემოვიდა ეგვიპტეში ჰიქსოსების დროიდან, მაშინ ძალიან შესაძლებელია რომ ჰიქსოსების შემოსევაც ეგვიპტეში, ბოლოსდაბოლოს, დადის ხურიტებამდე და მათ სემიტ ვასალებამდე. ხურიტების უკანასკნელი ნაშთია ძველი აღთქმის ხორიტები. მეორე ათასეულის პირველ ნახევარში ხურიტებმა დაიპყრეს აგრეთვე ხეთას სახელმწიფოს ერთი ნაწილი. ამით აიხსნება ხურული რიტუალები მცირე აზიის ქალაქებში და ხურული ენის ხმარება ხეთის მეფეების სახელმწიფო არქივში. ხეთურ რიტუალებში გვხვდება აგრეთვე ხურული ლიტანიები, ლოცვები და შელოცვები, და ხეთური მღვდელთ-მსახურების დროს არაიშვიათად გალობენ ხური მგალობლები. ხურულ ენაზე არსებობდა, საფიქრებელია, საკმაოდ მნიშვნელოვანი ლიტერატურა, როგორც ამას ამტკიცებს ბოლაზ-ქოიში ნაპოვნი ნაწყვეტი ხურულ ენაზე გილგამეშის ეპოსისაო².

ემილ ფორერი-კი, თანამედროვე მახვილგონიერი ხეთოლოგი, გადაჭრით ამტკიცებს რომ ჩვენთვის საინტერესო სახელწოდების ნამდვილი ფორმაა „ხარი“, რის საბუთადაც მიუთითებს ასურულ ტექსტზე, სადაც ესევე სახელწოდება გადმოცემულია როგორც „არი“. ეს უკანასკნელი ვარიანტია „ხარისა“, რადგანაც ასურელები აკლებდნენ ხოლმე ზოგჯერ თავიკიდურ ხ-საო. ხეთურ ტექსტებშიაც უნდა წავიკითხოთ „ჰარლილი“ და არა „ჰურლილი“-ო³. გეტცე თავის უფრო აღრინდელ ნაშრომში, „მცირე აზიაში“, წერს რომ სათანადო ლურსმული ნიშანი შეიძლება აგრეთვე როგორც „ხარი“-ც წავიკითხოთ⁴. „ხა-

¹ იქვე, 36.

² ჰროზნი, დასახ. წ. 30 — 31.

³ მიითითებულია გეტცეს ქვემოთდასახელებულ ნაშრომში, ციტირებულ ადგილას.

⁴ A. Götz. Kleinasien (Kulturgeschichte des Alten Orients), 1933, S. 57, A. 2.

არი“ ფორმას მხარს უჭერს სახელგანთქმული ედუარდ მაიერიც და რამდენიმე სხვა მეცნიერიც¹.

მაგრამ შესაძლებელია ვიფიქროთ რომ ამ სახელს რამდენიმე ფორმა ჰქონდა უკვე მაშინ, სხვადასხვა ენობრივი წრეებისდა მიხედვით, ისევე როგორც გვაქვს: თაბალ-თუბალ-თობელ-ტიბარ-იბერ..., ურარტუ-არარატ-ალაროდ... და სხვა მათი მსგავსნი. საყურადღებოა ფორმა არი-ც, რომელიც ხალდი-ალდის ცნობილ პარალელს მოგვაგონებს.

ჩვენ არ ვკისრულობთ აქ იმის გამორკვევას, დაუცავს თუ არა მერმინდელს ბერძნულს ლიტერატურულ გარდმოცემას ხარი-ხური სახელი ისევე, როგორც მან შემოგვინახა მათიენა (მიტანი), ალაროდი (ურარტუ) და სხვები, მაგრამ არ შეიძლება არ აღვნიშნოთ, საყურადღებო ამ თვალსაზრისით, სახელწოდება „არიანა“. ავესტის „არიანა ვაეჯო“-ს ზოგი აზერბაიჯანში იგულებს, ზოგი ხვარაზმში. სტრაბონი, რომლისთვისაც არიანა ინდოეთის მოსაზღვრე ქვეყანაა, ამავე დროს ამბობს რომ „არიანას სახელწოდება ვრცელდება სპარსეთისა და მიდიის ერთ ნაწილზედაც და ბაქტრიისა და სოგდეთის ჩრდილოეთ ნაწილებზედაც, რადგანაც ყველა აქაური ხალხი თითქმის არ განსხვავდება ენით“-ო (XV, 2, 8) და რომ „არიანები“ ახლოს დგანან ასირიელებთან, სირიელებთან, არმენიელებთან და არაბებთან (I, 2, 34). ხომ არ არის აქ გეოგრაფიული სახელწოდება გადანაცვლებული აღმოსავლეთისაკენ ისევე, როგორც იმავე სტრაბონის ტექსტში „მატიანა“ გამოცხადებულია „მიდიის მხარედ“ (II, 1, 14; XI, 7, 2; XI, 8, 8).

როგორც არ უნდა გადაწყდეს „არიანა“-ს საკითხი, ჩვენ ვფიქრობთ რომ „ქართლის მოქცევის“ თხრობის არიან-ქართლი წარმოადგენს მოგონებას ჰარი-ქვეყნის, როგორც ქართველთა უძველესი საცხოვრისის შესახებ. რეალურად აქ შესაძლებელია იგულისხმებოდეს როგორც მიტანი, ისე ურარტუც, ვანის ტბის მიდამოები, რადგანაც როგორც ვნახეთ, ჰარი-ქვეყანა შეცავდა ერთსაც და მეორესაც.

ენობრივად ხარი || ჰარის დაახლოებას არიანთან, ვფიქრობთ, ხელს არაფერი დაუშლის. ფუძე ამ სახელებში ერთიდაიგივეა, თუ ხ || ჰ-ს დაკარგვას შესაძლებლად მივიჩნევთ. როგორც ზემოთ ვნახეთ (იხ. გვ. 670), „არი“ ფორმა უკვე ლურსმულ ტექსტებშია დადასტურებული. რაც შეეხება დაბოლოება -ან'ს, იგი ქართველურ ენებში კარგად არის ცნობილი². რა ფუნქცია აქვს აქ ამ ფორმანტს, აწარმოებს ზედსართავს (ყვიც-ი-ან-ი || ყვით-ელ-ი...), თუ არსებითს სახელს ეთნიკა-ტოპონიმიკას კატეგორიებიდან (ზან-ჰან-სვანი..., არტაანი, გურჯაანი, მირზაანი...), ეს ისეთი საკითხია, რომლის გადაჭრისათვის საჭირო მასალა ამჟამად ჩვენ არ მოგვეპოება³. ამ საკითხს ჩვენ სხვა დროს დაეუბრუნდებით, ხოლო ამჟამად თქმულების ისტორიულ მხარეზე შევაჩერებთ ჩვენს მსჯელობას.

¹ მაიერზე მითითება იხ. აგრეთვე გეტცესთან.

² იხ. ს. ჯანაშია, თაბალ-თუბალი...

³ „არიან“ ფორმის სინტაქსური ადგილი და ფუნქცია ჩვენს ტექსტში (კრძოდ, ის გარემოება რომ იგი მიემართება როგორც „ქართლს“, ისე „ქართველებს“) თითქოს უფრო ზედსართავული წარმოების სასარგებლოდ ლაპარაკობს.

რომ „ქართლის მოქცევის“ თხრობაში დაცული თქმულება ძველია, ამას ჩვენ ანტიკური ბერძნულ-რომაული მწერლობა გვიმოწმებს. ირკვევა რომ ეს თქმულება ფართოდ ყოფილა გავრცელებული მთელს ძველ ამიერ-კავკასიაში. სტრაბონი, მაგ., ამბობს: კირსილე ფარსალიელისა და მედი ლარისაელის სიტყვით, რომელნიც ალექსანდრეს ლაშქრობაში მონაწილეობდნენ, არმენიას ეს სახელი ეწოდა არმენის მიხედვით (აქ იგულისხმება იასონის ერთი თანამგზავრთაგანი, ს. ჯ.). არმენის თანამგზავრთაგან ზოგმა დაიკავა აკილისენა, რომელიც მანამდე სოფენელების ხელქვეით იყო, სხვები კი დასახლდნენ სისპირიტიდაში კალახენასა და აღიაბენამდე, არმენიის საზღვრებს გარეთ (წ. XI, თ. 14, § 12). მეორე ადგილას სტრაბონი, ზოგიერთი მომენტის განვრცობით, მოგვითხრობს შემდეგს: ამბობენ რომ იასონმა, თესალიელ არმენთან ერთად, თავის მოგზაურობის დროს კოლხიდაში მიაღწია კასპიის ზღვას, გაიარა იბერია, ალბანია, არმენიისა და მედიის ბევრი ნაწილი, როგორც ამას მოწმობს იასონის სალოცავეები და მრავალი სხვა ძეგლი. არმენი იყო თითქოს ქალაქ არმენიიდან, — რომელიც მდებარეობს ბოიბეიდის ტბის გარშემო, ფერებსა და ლარისას შორის, — ხოლო მისი ამხანაგები თითქოს ცხოვრობდნენ აკილისენასა და სისპირიტიდაში, კალახენასა და აღიაბენამდე; თვით არმენის სახელის მიხედვით ქვეყანასაც არმენია ეწოდა (წ. XI, თ. 4, § 8; ცნობა არმენის წარმოშობის შესახებ განმეორებულია ზემოთციტირებულ თავშიაც). ცნობა იასონის სალოცავეების შესახებ სტრაბონს უფრო დაწვრილებით გადმოცემული აქვს მე-14 თავში: „იასონის ლაშქრობას მოწმობს იასონის სალოცავეები, რომელთაგანაც ზოგი აგებულია დინასტების მიერ, როგორც მაგალითად იასონის ტაძარი აბდერაში აგებულია პარმენიონის მიერ“ (წ. XI, თ. 14, § 12).

ეჭვი არ არის რომ თქმულება არგონავტების შესახებ, საერთოდ, და, კერძოდ, მისი აქ მოტანილი ნაწილი მრავალი სხვადასხვადროისა და წარმოშობის ფენითაა შემოგარსული. ამ მრავალკეც გარეშრეების ქვეშ ისტორიული კეშმარტების მარცვალ მანც შეიძლება აღმოვაჩინოთ, ასე, მაგ., დიდად საყურადღებოა რომ უკვე ჰეროდოტეს მოეპოვება ერთი ცნობა, რომლიდანაც ირკვევა რომ ჰეროდოტეს დროს არგონავტიკის პერსონაჟებიდან მედეა ყოფილა დასახული ეპონიმად: აქ მოთხრობილია (VII 62) რომ „მიდიელებს („მედეებს“) ძველად ყველანი ეძახდნენ არიებს, მაგრამ მას შემდეგ რაც კოლხიდეელი მედეა ათენიდან მივიდა ამ არიებთან, მათ გამოიცვალეს სახელი; ასე ამბობენ თავის შესახებ თვით მიდიელები“ — ო. ამრიგად, მეხუთე საუკუნის ბერძნული მწერლობისათვის ალებული წრის ეპონიმთა რიცხვიდან მხოლოდ კოლხი, ე. ი. ა დ გ ი ლ ო ბ რ ი ვ ი, მ კ ვ ი დ რ ი პ ი რ ი ა ცნობილი. სარწმუნოა რომ თქმულებას იასონის თანამოლაშქრის არმენის შესახებ გაიმეორებდა ცნობისმოყვარე და მრავალმომთხრობელი ჰეროდოტე, მის დროს რომ ეს თქმულება ბერძნულ მწერლობაში არსებულყო.

საყურადღებოა, რომ სტრაბონი არმენის შესახებ გარდმოცემის შექრის დროს ბერძნულ ლიტერატურაში ადრინდელ-ელენისტური ხანით ათარილებს — მისი წყარო ალექსანდრეს თანამოლაშქრეთა მოთხრობაა. ამდენადვე, სარწმუნო ჩანს აგრეთვე რომ თქმულება არმენიელების ეპონიმის შესახებ ბერძნებმა ადგილობ-

რივ შეითვისეს სწორედ ადრინდელ ელინისტურ ხანაში, როდესაც ელინურმა სამყარომ უფრო მკიდრო კონტაქტი დაამყარა მახლობელი აღმოსავლეთის შინაგან რაიონებთან და როცა არმენიელებმა დამკვიდრება იწყეს ძველი ურარტუს ტერიტორიაზე. თქმულების ადგილობრივ წარმოშობაზე მიუთითებს ცნობაც სალოცავების შესახებ—იმის მოწმობა, რომ ეთნარქი გაღმერთებული იყო მკვიდრი მოსახლეობის მიერ, რაც წარმოუდგენელია იმ შემთხვევაში, თუ თქმულებას ბერძნების მიერ მოტანილად მივიჩნევთ.

სტრაბონის ცნობაში არსებითად იხსენიება არა ერთი, არამედ რამდენიმე ეპონიმი. არმენის როლი, ფაქტიურად, თქმულებაში იმითაა ამოწურული, რომ მისგან სახელი მიიღო ქვეყანამ, არმენიამ. ხოლო არმენის თანამგზავრების შესახებ ნათქვამია, რომ მათ დაიკავეს, ბინადრობა გაიჩინეს აკილისენასა და სისპირიტიდაში, რომ მათ, მაშასადამე, საფუძველი დაუდევს ამ ქვეყნების მოსახლეობას. არმენის თანამგზავრები, რომელთა სახელიც სტრაბონთან დაცული არ არის, ამრიგად ნამდვილ ეთნარქებად არიან წარმოდგენილნი. ამავე დროს ეს არიან აკილისენასა და სისპირიტიდას მოსახლეობის, ე. ი. სწორედ სასპერ-იბერების, წინაპრები, იმიტომ რომ, როგორც ვნახეთ, ეს პროვინციები იბერების ძველთაძველი და მშობლიური თემები იყო, ხოლო სისპირიტიდაში ანუ სპერში იბერები, რათქმაუნდა, მესამე საუკუნეში, ძვ. წ., ჯერ კიდევ კომპაქტური და ძირითადი, ეთნიკურად გაბატონებული, მოსახლეობის სახით უნდა ყოფილიყვნენ წარმოდგენილნი. არმენის თანამგზავრები, მაშასადამე, იბერების ეთნარქებად იყვნენ მიჩნეულნი.

ის გარემოება რომ სტრაბონისეულ თქმულებაში იბერების ეთნარქის სახელი მოხსენებული არ არის, შეიძლება იმით აიხსნებოდეს რომ ამ ეთნარქის სახელსა და ქვეყნის თუ ხალხის სახელწოდებას შორის არ იყო ისეთი შინაგანი კავშირი, როგორიც არმენსა და არმენიას შორის. მაგრამ ჩვენ ვფიქრობთ, რომ სტრაბონისეულ მოთხრობაშიაც არის ნიშნები, რომელთა მიხედვითაც შეიძლება ვივარაუდოთ იბერების ეთნარქის სახელი და ვინაობა ისე, როგორც ის თავდაპირველად უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი ადგილობრივს თქმულებაში.

ეთნარქის გაღმერთება, რომლის შესახებაც ჩვენ ზემოთ ვამბობდით, არსებითად თვით არმენთან სრულებითაც არ არის დაკავშირებული. სტრაბონი ორივეგან იასონის სალოცავების შესახებ ლაპარაკობს. გაუგებარია რატომ უნდა აეგოთ კავკასიაში ხალხებს სწორედ იასონისათვის სალოცავები, და არა არმენისათვის, რომლისაგანაც სახელი მიიღო არმენიამ. თუ იყო ცნობა რომ სალოცავები იასონის და არა სხვა ვისიმე სახელზე იყო აშენებული, ეს იმას მოწმობს რომ კულტის საგანი იასონი იყო ან იასონს უკავშირდებოდა. ბუნებრივი იქნება ვიფიქროთ რომ ადგილობრივი თქმულების თავდაპირველ ტექსტში „იასონი“ (ჯერ ასე ვუწოდოთ მას) იხსენიებოდა კიდევაც ეთნარქად. ასევე ბუნებრივი იქნება განვაგრძოთ ჩვენი ვარაუდი და მივიღოთ რომ სწორედ „იასონი“. ერია არმენის იმ თანამგზავრთა რიცხვში, რომელთაც საფუძველი დაუდევს სისპირიტიდასა და აკილისენას მოსახლეობას და რომელნიც სტრაბონის ცნობაში სახელდებით მოხსენებულნი არ არიან. შესაძლოა ისიც

რომ „იასონი“ სპეციალურად სასპერების მამათმთავრად ითვლებოდა, თუ ვიგულვებთ (რაც შესაწყნარებელია) რომ ერთ პროვინციას ერთი ეთნარქი ჰყავდა მიჩენილი.

მართლაც, რომ იასონი კავკასიაში ეთნარქად იყო მიჩნეული, ეს დადასტურებულია დოკუმენტალურად. ტაციტი მოგვითხრობს: იმ ბრძოლაში, რომელიც წარმოებდა სომხეთის გამო ქართველსა და სპარსელებს შორის, ქართლის შეფეს ფარსმანს ეხმარებოდნენ ალბანელები და სარმატები. უპირატესობა აშკარად ფარსმანის მხარეზე იყო: სპარსელების ერთადერთი ძალა მხედრობაში მდგომარეობდა, ფარსმანი კი ძლიერი იყო ქვეითობითაც; „ვინაიდან იბერები და ალბანელები, რომელნიც მთიან ადგილებში ცხოვრობდნენ, უფრო შეჩვეული არიან ცხოვრების სიმკაცრესა და ამტანობას. ისინი ამბობენ რომ წარმოშობილნი არიან თესალიელებისაგან იმ დროს, როცა იასონი, რომელმაც წაიყვანა მედეა და შეიღები გაიჩინა მასთან, შემდეგ დაბრუნდა აეტის დაცარიელებულ სასახლეში უმეფოდ დარჩენილ კოლხებთან. მართლაც აქ ბევრი რამ მოწმობს მისი სახელისა და ფრიქსის ორაკულის შესახებ. არაფერ არ სწირავს იქ მსხვერპლად ვერძს, რადგანაც სწამთ, რომ მან მოიყვანა ფრიქსი, იყო ეს ცხოველი თუ ხომალდის ღერბი“ (ანალები, VI 34). მართალია, მთლად ნათელი არ არის, ტაციტი ამ გარდმოცემას ორივე ხალხს მიაწერს, თუ მხოლოდ იბერებს, მაგრამ ცხადია, რომ პირველ რიგში თქმულება მაინც იბერებს მიემართება: ტაციტის მიერ მოთხრობილ ამბავში მთავარი როლი მაინც იბერებს აქვთ დაკისრებული; გარდა ამისა, იასონისაგან ჩამომავლობის დასასაბუთებლად მისი აეტის სამფლობელოში დამკვიდრების დასახელება სწორედ კოლხების ძმურად მონათესავე იბერებს თუ დაეჯერებოდა.

დამატებით უნდა აღვნიშნოთ რომ გამოჩენილი რომაელი მწერალი პლინიუს სეკუნდი აგრეთვე ამბობს: „ალბანელები, გარდმოცემით, იასონისაგან არიან წარმოშობილნი“-ო (ნატურალური ისტორია, წ. VI, § 38).

თუ როგორ გავრცელდა თქმულება იასონზე ალბანეთშიაც, ეს ცალკე საკითხია, რომელსაც ჩვენ ქვემოთ შევეხებით. ყოველ შემთხვევაში დადასტურებულად უნდა ჩაითვალოს ადგილობრივი გარდმოცემის არსებობა, რომელიც იბერების წინაპრად პირდაპირ ასახელებდა იასონს ან ამ სახელის მსგავსი სახელის მატარებელ ეთნარქს¹.

ამრიგად აღდგენილი ძველი კავკასიური თქმულება ეთნარქი იასონისა და არმენის, არმენიის ეპონიმის, შესახებ გასაოცრად ემსგავსება ძველ-ქართულ გარდ-

¹ აქ შეუძლებელია არ მოვიგონოთ, აღძრულ საკითხებთან კავშირში, სუმბატ დავითისძის კონსტრუქცია, რომლის თანახმადაც ბაგრატიონთა წინაპარნი, სოლომონის შვილი ძენი, თუმცა ებრაელები არიან წარმოშობით, მაგრამ თავდაპირველად ეკლესიის მკვიდრდებიან, ვინმე რაქაელ დედოფლის წინაშე. ეკლესიაში დარჩენილა 3 ძმა, ხოლო დანარჩენნი ჩრდილოეთისაკენ წასულან: გუარამი ქართლის ბაგრატიონების წინაპარი გამხდარა, საპაკი კახეთს დაბინავებულა, ხოლო უსამმა და ვარახვარდმა კამბეჩანის ერისთაობა ჩაიგდეს ხელში, მარ. ქცხ., 338-339. ეკლესია იგივე აკილისენაა და, ამდენადვე, სუმბატის თქმულებაში დაცულია რალაც გამოძახილი ეკლესია-აკილისენას, სპერის—ბაგრატიონთა დომენის, და ქართლის, თავისი ალბანეთის მოსახლვრე პერიფერიითურთ, გარკვეული ისტორიული კავშირის შესახებ.

მოცემას არიან-ქართლის მეფის ძის აზოს, ისტორიული ქართლის ეთნარქის, შესახებ.

თვალსაჩინოა ონომასტიკური მონაცემების მსგავსება: იასონ და აზო, არიანი და არმენი. ხაზგასასმელია რომ ჩვენ სწორედ მსგავსებაზე მივუთითებთ და არა იგივეობაზე: „იასონ“, მაგ., „აზო“-საგან მაინც იმდენად განსხვავდება ფონეტიკურად, რომ მათი მსგავსება შესაძლოა შემთხვევითიც იყოს. იგივე უნდა ითქვას არიანისა და არმენის ურთიერთობის შესახებ, რასაც უნდა დაემატოს მათი მნიშვნელობითი სხვაობაც: „არიან“ ქვეყნის სახელია, „არმენი“ — კაცისა; საერთო ის არის რომ ორივე, სხვადასხვა გზით, ადგილსაცხოვრისს მიემართება.

ასეთი მსგავსების პირობებში კანონზომიერია კითხვა: არის ეს გარდმოცემა, რომელსაც სხვადასხვა ვარიანტით გადმოგვცემენ ჰეროდოტე, სტრაბონი, პლინიუსი და ტაციტი, ადგილობრივი გარდმოცემა, რომელიც შეითვისეს ბერძნებმა და რომაელებმა, თუ პირიქით, ეს იგივე არგონავტების თქმულებაა, ბერძნებისაგან შეთვისებული კავკასიელი ხალხების მიერ? ჩვენ უკანასკნელ შესაძლებლობას გადაჭრით უარვყოფთ, იმიტომ რომ თავდაპირველ თქმულებაში იასონისა და მისი თანამემამულეების მოგზაურობის შესახებ კოლხეთში ვერაფერს ვპოვულობთ ისეთს, რასაც შეეძლო გაეჩინა წარმოდგენა იასონისა და მისს ახლად შეთხზულს თანამგზავრ არმენზე, როგორც იბერებისა და არმენიელების წინაპრებზე. თესალიელი აბრაგი, რომელმაც მოიტაცა კოლხების უდიდესი განძი, კოლხეთის მეფის ასულთან ერთად, და რომელიც მიზეზი გახდა კოლხეთის მეფის, მეფისძისა და მრავალი კოლხის ტრაგიკული დაღუპვისა და თვით კოლხეთის გაუბედურებისა (ოქროს ვერძის დაკარგვა), როგორ უნდა გადაქცეულიყო ქართველთა გადმერთებულ მამათმთავრად? ასეთი მეტამორფოზი დაუჯერებელია.

უფრო ბუნებრივი და ძალდაუტანებელი იქნება მივიღოთ რომ გარდმოცემა ქართველთა ჩამომავლობის შესახებ, ახლო მსგავსების მქონე „ქართლის მოქცევის“ თხრობასთან აზოს შესახებ, ძველი და ფართოდ გავრცელებული ადგილობრივი ტრადიცია იყო. ამ თქმულების სხვადასხვა ნაწილებს ბერძნები, ჩანს, უკვე მეექვსე-მეხუთე საუკუნიდან ეცნობიან თანდათან!

ჰეროდოტესთან დაკული ფრაგმენტი ამ გარდმოცემისა საყურადღებოა არა მარტო იმ ნხრივ რომ აქ დადასტურებულია ეთნარქების ადგილობრივი წარმოშობა, არამედ იმ ნხრიავე რომ იგი, ჩვენი აზრით, ემოწმება ქართულ არიან-ს. ჩვენ ასე გვაქვს წარმოდგენილი: იმ გარდმოცემაში, რომელიც ადგილობრივ გაიგონეს ბერძნებმა უკვე VI—V საუკუნეში, იყო ცნობა არიან-ქვეყნის შესახებ; ეს ცნობა ბერძნებმა გადაიტანეს არია-მიდიელებზე, ხოლო მედ-მიდიელის სახელის ასახსნელად გამოყენებულ იქნა მედეა—ამ სახელების მსგავსების დაქერა არაერთარ სიძნელეს არ შეიცავდა. არიან-ქვეყნისა და მედიის დაახლოებაც ძნელი არ იყო, რადგან, როგორც ზემოთაც გვქონდა აღნიშნული, უკვე კლასიკურმა მწერლობამაც იცის რომ მედია შეადგენდა არიანას ნაწილს („არიანას სახელწოდება ვრცელდება სპარსეთისა და მედიის ერთ ნაწილზედაც“, სტრაბონი, წ. XV, თ. 2, § 8). ამავე გეოგრაფიული ფაქტისა და წარ-

მოდგენის სხვაგვარი გამოთქმა სტრაბონისავე ცნობა რომ „მატიანა მედიის-ოლქია“ (წ. II, თ. I, § 14): მატიანა-არიანას კავშირის შესახებ ჩვენ ზემოთ ბევრი გვაქვს ნათქვამი. ჰეროდოტეს ჩვენება მნიშვნელოვანია იმ მხრივაც რომ ნაწილობრივ გვიხსნის თუ როგორ მოხდა შემდეგში თქმულების გავრცელება. ალბანეთზედაც: გეოგრაფიულად ალბანეთის დაკავშირება მედიასთან ბუნებრივი იყო და ასევე ბუნებრივი წარმომავლობის შესახებ თქმულების გადმოტანა, სათანადოდ შეცვლილ ფორმაში; რაკი მედიის ეპონიმად მედეა იყო მიჩნეული, ალბანელების ეთნარქად მედეას ქმარი, იასონი, აღიარეს. ეს იყო განვითარება სტრაბონთან დაცული ცნობებისა რომ იასონმა და არჩენმა მოიარეს იბერია, ალბანია, არმენიისა და მედიის მრავალი ნაწილი (წ. XI, თ. 4, § 8) და რომ მედეა იასონთან ერთად მბრძანებლობდა ამ ქვეყნებში (მედიასში), რომ იასონს აქ მოგვაგონებს მის სახელზე აგებული სალოცაეები, რომელთაც დიდ თაყვანს სცემენ ბარბაროსები, რომ მარცხნივ კასპიის კარებიდან (დარუბანდის ყელიდან?) არის მნიშვნელოვანი მთა, რომელსაც იასონის სახელი ჰქვია (ალბანეთში? იბერიაში? საეჭვოა რომ აქ „კავკ-ასი“ იგულისხმებოდეს, წ. XI, თ. 13, § 10).

საერთოდ, თუ როგორ იზრდებოდა და იცვლებოდა, გაბერძნულების მიმართულებით, პირვანდელი ადგილობრივი თქმულება, ეს გარდა ზემოთაღნიშნულისა, კარგად ჩანს სხვა ფაქტებზედაც. ასე, მაგ., მედიის ეპონიმად კოლხი ქალის მედეას მაგიერ შეთხზულ იქნა უკვე მედეას შვილი მედი, რომლისგანაც სახელი მიიღო თურმე ქვეყანამ (სტრაბონი, წ. XI, თ. 13, § 10; დიოდორე სიცილიელი, ბიბლიოთეკა, IV 56). ბერძნული მითოსის გავლენას ვხედავთ ჩვენ ლეონტი მროველთანაც: უკანასკნელის აზონ მაკედონელი „ქართლის მოქცევის“ აზოსა და „არგონავტიკას“ იასონის კონტამინაციის შედეგია, რათქმაუნდა¹.

თქმულების წარმომავლობის გასარკვევად მნიშვნელობას არ არის მოკლებული ის გარემოება, რომ ეს გარდმოცემა უცნობი დარჩა სომხური და ალბანური მწერლობისათვის², მაშინ როცა ქართულმა იგი ორიგინალური ფორმით ისეთ ძველ ძეგლში დაიცვა, როგორცაა „ქართლის მოქცევა“.

ჩვენ უკვე ვნახეთ თუ როგორს ისტორიულ სინამდვილეს ებჯინება ქართული გარდმოცემის ცნობა, რომელიც ძველ სამშობლოზე მითითებას შეიცავს. რას წარმოადგენს ამ თვალსაზრისით გარდმოცემის მეორე ელემენტი, ცნობა ეთნარქის შესახებ?

ის გარემოება რომ აქ ჩვენ არსებითად ეპონიმთან არა გვაქვს საქმე, აძლიერებს ჩვენს ნდობას საკუთრივ „აზო“-სადმი, მაშინ როცა „ქართლოს“-ში,

¹ უკვე დ. ბაქრაძეს ჰქონდა შენიშნული, საქ. ისტ., 78: ქ. ცხ-ის აზონი საეჭვოა, იგი მოგვაგონებს იაზონ არგონავტს, „ეს ჩვენი აზონი უნდა იყოს ნამდვილი მიფი ბერძნულის მწერლობის ზედმოქმედების დროს ქართულ მწერლობაზე მითვისებული ჩვენ მემატრიანეთაგან“.

² როგორც სებეოსთან დაცულს ანონიმურს დაწყებითს ისტორიას, ისე მოსე ხორენელსაც სომხების ეთნარქების სქემა ბიბლიურ გენეალოგიებზე აქვთ აშენებული. სახელწოდება „არმენიის“ ასახსნელად მართალია აქაც გამოყენებულია სათანადო ფუძის სახელი, მაგრამ ამ სახელის მატარებელი პირი, ჰაიკის შთამომავალი, იაფეტისაგან არის გამოყვანილი. მოსე კალანკატუელიც ამავე სქემას მისდევს და ალბანეთის, არაბ. არანის, ეპონიმად იაფეტის ნაშიერს „არანს“ მიიჩნევს. ესევე კონცეპცია მიიღო შემდეგში ლეონტი მროველმაც.

„არმენაკ“-ში და მათს მსგავს კონსტრუქციებში ხელოვნური ეტიმოლოგიზაცია თავისთავად გამოსკვივის. მკაცრად რომ გავსინჯოთ, გარდმოცემა აზოს მხოლოდ მცხეთა-არმაზის დინასტიის დამაარსებლად სთვლის, და არა მთელი ხალხის წინაპრად. ეს მეორე გარემოებაც ზრდის ნდობას აზოს ისტორიულობისადმი. გარდა ამისა, იმ არიან-ქვეყანაში, მიტანი-ურარტუს სამყაროში, საიდანაც გარდმოცემას აზო გამოჰყავს, ხოლო ისტორიულ ანალიზს—ქართველობაც, სამეფო ონომასტიკონი წარმოგვიდგენს საყურადღებო ფაქტებს, რომელნიც ამ პირისსახელისათვის ბევრად უფრო რეალურ ნიადაგად უნდა მივიჩნიოთ, ვიდრე ბერძნული მითოსი.

მიტანი-ნაირი-ურარტუ მრავალტომიანი ქვეყანა იყო. მეორე ათასეულის მეორე ნახევრიდან მოყოლებული, ეს ტომები სრულიად თითქმის არასოდეს არ გაერთიანებულან. ურარტუს სამეფოს ძლიერების ხანაშიაც უძლიერესნი ამ ტომთა შორის გარკვეულ სეპარატიზმს იჩენენ. უფრო სწორედ რომ ვთქვათ, ეს სეპარატიზმი იმდენად არ არის, რამდენადაც ბრძოლა პირველობისათვის, ჰეგემონიისათვის პარი-სამყაროში. ყველაზე მნიშვნელოვანი ამ თემთა შორის (საკუთრივ ურარტუ-ბიანიას გარდა) მანა იყო, რომლის ხსენება ასურულ წყაროებში იმავე მეცხრე საუკუნეში ჩნდება, როცა თვით ურარტუსიც. ამის შემდეგ მანა ლურსმულ წარწერებში ძალიან ხშირად იხსენიება, როგორც აქტიურად მებრძოლი, ერთი მხრით, თავის დამოუკიდებლობისათვის ასურელების წინააღმდეგ, მეორე მხრით ბიანიას მეფეების წინააღმდეგაც ჰეგემონიის მოსაპოვებლად. შალმანესერ მესამის (858—824) მეფობის მე-30 წელს (828 წ., ძვ. წ.), ასურეთის მბრძანებლის ტურტანი ჰუბუშკიადან გადადის მანაში, რომლის მულობელი უაღკი იძულებულია დასტოვოს თავისი სატახტო ქალაქი ზირთა. ასურელებმა ააოხრეს დედა-ქალაქი და აურაცხელი ნადავლი წამოიღეს მანადან—მსხვილფეხა პირუტყვი, ცხვარი, ქონება¹. ჩვენ აქ ვერ შევჩერდებით ყველა ცნობაზე მანას შესახებ ლურსმულ წარწერებში. აღვნიშნავთ მხოლოდ რომ ნაირის (მიტანის) ამ ქვეყნის სამეფო დინასტიაში საგვარეულო სახელი ყოფილა აზა, რომელსაც აზუ-აზო (ლურსმულში ორივე ხმოვანი ერთი ნიშნითაა გადმოცემული) ფორმაც ენაცვლება. მეორე საუკუნის სამოციან წლებში ურარტუს მეფე არგიშტი I (778—750) ებრძვის მანას, სადაც მეფედ არის ამ დროს აზა². ალბათ ამ აზას შეილია ირანზუ (თუ ირანზო, ეს სახელიც საყურადღებოა!), რომლის შესახებაც სარგონი (724—705) გვიამბობს თავის ხორსაბადის ტექსტებში: ძლიერმა ქალაქებმა შუანდახულმა და ღურდუკამ ომი განიზრახეს თავის მეფისა და ბატონის ირანზუს წინააღმდეგ, რომელიც ჩემს უღელს ეწეოდა (ე. ი. ჩემი ქვეშევრდომი იყო), და მიენდვნენ მიტატის ზიქირთუდან, რომელმაც მათ თავისი მეომრები და მხედრობა მისცაო. ასურეთის მბრძანებელი იკვების, ეს ურჩი ქალაქები ძირიანად მოვთხარეო. ეს მომხდარა სარგონის მეფობის მესამე წელს, ე. ი. 721 წ., ძვ. წ.³, ხოლო ამავე მეფობის

¹ D. D. Luckenbill, Ancient records of Assyria and Babylonia, Chicago, 1926, 5, 587.

² И. И. Мещанинов, Халдоведение, Баку, 1927, стр. 25.

³ ლუკენბილი, ტ. II (1927), 6.

მეექვსე წელს, 718 წ., ძვ. წ., ურსას, ანუ რუსას, ურარტუს მეფეს, და იმავე მიტატის ზიქირთუდან, კვლავ აუმხედრებიათ მანას მოსახლეობის ნაწილი სარგონისა და მათი (ე. ი. მანაველების) მბრძანებლის შვილის აზას წინააღმდეგ. მემბოხეებს მოუკლავთ აზა უაუშ-ის ციკაბო მთაზე და გვამიც¹ იქვე დაუგდებათ. სარგონი მოგვითხრობს: აღუპყარ ხელი ვედრებით ასურს, ჩემს მბრძანებელს, რომ შური მეძია მანას ქვეყნისათვის და დამებრუნებინა იგი ასურეთის მფლობელობისათვის. უაუშის მთაზე მე ტყავი გავაძერე ბაგდატუს და ვუჩვენე იგი მანაველებს. ულუსუნუ, მისი ძმა, მე დავაყენე სამეფო ტახტზე და მთელი მანას ქვეყანა მას დაუემორჩილეო. მაგრამ შემდეგში ეს ულუსუნუც გადასდგომია სარგონს და რუსას მინდობია. ულუსუნუს სხვა თემებიც აუმხედრებია ასურეთის წინააღმდეგ. სარგონმა დალაშქრა მანა, ცეცხლით გადაბუგა დედა-ქალაქი იზირთუ (წინათ მოხსენებული ზირთა), მოსახლეობა ასწყვიტა და ხელთ იგდო ქალაქები ზიბია და არმანდი. მაგრამ სარგონის მდგომარეობა მანაში არ იყო მკვიდრი, როგორც ჩანს, და მას ისევ შერიგება ურჩევია ულუსუნუსთან, რომელიც აღუდგენია სამეფო ტახტზე². ამის საპასუხოდ, რუსას 22 ციხე წაურთმევია ულუსუნასათვის, რაც შემდეგ სარგონს ისევ დაუბრუნებია (ეს ცნობა მანას ტერიტორიის სივრცეზე მიუთითებს). მე დავამშვიდე მანას ქვეყანა, რომელსაც განხეთქილება აწუხებდაო, ამბობს სარგონი. ეს მომხდარა 717 წ.³ შემდეგ დედა-ქალაქ იზირთუში სარგონს თავისი ქანდაკება დაუდგამს, წარწერით⁴. 716 წელს სარგონს კვლავ გაულაშქრნია მანას წინააღმდეგ და მანაველებისაგან ხარკი აუღია. ძღვენი მიუღია მას აგრეთვე (გიზილბუნდის) ქალაქისთავეების ზიზი და ზალასაგან (მიაქციეთ ყურადღება სახელებს)⁵. შემდეგ სარგონი გვამცნობს, რუსას წავართვი მთა უიშდიში, მანაველების მთიანი ოლქი, და მივეცი ის ულუსუნუ მანაველსო⁶. შემდეგშიაც იხსენიება ულუსუნუ მანაველი, როგორც სარგონის მოხარკე; საყურადღებოა რომ ამავე ცნობაში თაბალიცაა მოხსენებული⁶.

ამ წარწერების ცნობებს სარგონი იმეორებს, ცოტა სხვა ვერსიით ე. წ. „საგამოფენო წარწერაში“. აქ სარგონი მოუთხრობს: ირანზუს სიკედლის შემდეგ მის ტახტზე მისი შვილი აზა დავაყენეო. მაშინ რუსა ურარტიელმა აამხედრა ხალხი უიშდიშიდან, ზიქირთუდან და მისიანდუდან, მანაველების დიდი წინამძღოლებიო, რომელთაც მოუკლავთ აზა უაუშის მთაზე. მერმე იგივე ცნობები მოსდევს, მხოლოდ ისე გამოდის თითქოს ულუსუნუ თავდაპირველად რუსას კანდიდატი იყო და თითქოს ულუსუნუმ 22 სიმაგრე ქრთამად მისცა რუსას, ალბათ ტახტისათვის. ქალაქები ზიბია და არმანდი აქ დასახელებულია როგორც იზიბია და არმიდი, „მიუდგომელი სიმაგრეები“. ზიქირთუს-ქვეყნელი მიტატის

¹ იქვე, II, § 10.

² იქვე, 12.

³ იქვე, 13.

⁴ იქვე, 19.

⁵ იქვე, 20.

⁶ იქვე, 24.

სატახტო ქალაქად დასახელებულია პარდა. იხსენიება აგრეთვე მანაველების ქალაქები შუანდახული და ზურზუკა. იხსენიება ბელ-შავი ბაგდატიც, უიშდიშის ქვეყნიდან, რომელსაც ტყავი გააძვრეს¹.

საინტერესო ცნობებს შეიცავს სარგონის ეპისტოლე ასურისადმი მერვე ლაშქრობის შესახებ. ეს ლაშქრობა თითქოს ზიქირთუ და ანდია ქვეყნების წინააღმდეგ ყოფილა მიმართული. 26-ჯერ გადაულახავს სარგონის ლაშქარს მდინარე ბუია. შემდეგ გაუვლია მეტად მაღალი და ძნელად გასაველელი მთა სიმირრია², ისევე როგორც სხვა მთები—სინაჰულზი და ბირუათთი, ძლიერი მთები, აგრეთვე თურთანი, სინაბირი, აჰშურა და სურია³.

შემდეგ სარგონის ლაშქარს გაუვლია ამ მთების ძირში მიმდინარე რაპპა და არათთა და ჩასულა სურიკაშის პირდაპირ, რომელიც მანას ქვეყნის ოლქი ყოფილა და კარალისა და ალაბრიას თემებს უდგებოდა. ულუსუნუ მანაველი, რომელმაც იცოდა რომ ამ წლების განმავლობაში სარგონი სულ მის წინააღმდეგ შურისძიებაზე ფიქრობდა, თავისი წარჩინებულებითა და სხვა სეფეწულებით გამოვიდა დედა-ქალაქ იზირთუდან, ეახლა სარგონს თავის სანაპირო სიმაგრეში, სინიჰინუში, და მიართვა ხარკი, ცხენები, უღელს შეჩვეულები, და მათი გამრეკელები, მსხვილი რქოსანი პირუტყვი და ცხვარი (იქვე, 144). აქედან, ალაბრიის სანაპირო ზონით, სარგონი ჩასულა პარსუაში, სადაც სარგონმა ძღვენი მიიღო მრავალი მეზობელი ქვეყნის მთავრისაგან; მათ შორის ყურადღებას იქცევს ზარდუკუ პარზიანუდან (იქვე, 147). პარსუაშიდან, ამბობს სარგონი, მე მიველ მისი-ში, მანას ქვეყნის ოლქში. ულუსუნუ და მისი ხალხი მელოდნენ თავის ციხე სირდაკუ-ში. თითქოს ჩემი მოხელეები ყოფილიყვნენ, მან დამახვედრა ფქვილისა და ღვინის მარაგი, ჩემი ლაშქრის გამოსაკვებად. დიდი გახედნილი (*draft*, შესაბამელი?) ცხენები, მსხვილი რქოსანი პირუტყვი და ცხვარიც მივიღე მისგან, როგორც ხარკი. თავისი უფროსი ვაჟიშვილიც ჩამაბარა და მის მიერ ხელისუფლების მიღების სიმტკიცისათვის წარწერაც ამოკრა ფიქალზე. ულუსუნუ მევედრებოდა, შური მეძია მის მტრებზე, კაკმი ქვეყნის ხალხისაგან, ბოროტი მტრებისაგან დამეფარა მისი ქვეყანა და უკუმეგდო რუსა, აღმედგინა გაფანტული მანაველები მათ წინანდელ ადგილსაცხოვრისში,—აი, რასა მთხოვდნენ თვითონ ისა და მისი წარჩინებულნი, მისი ქვეყნის მმართველებიო, ამბობს სარგონი (იქვე, 148; ჩვენ ვამოკლებთ თხრობას, ს. ჯ.). შემდეგ სარგონი განაგრძობს: ულუსუნუს მათი მეფისა და ბატონის, წინაშე, მე გავშალე მძიმე სანადიმო სუურა და ავამალლე მისი ტახტი მისი მამის, ირანზუს, ტახტზე ბევრად უფრო მაღლაო (ეს ცნობა მიუთითებს იმ მნიშვნელობაზე, რომელსაც ასურეთის მბრძანებელი მანას ქვეყანას აძლევდა). ამავე წარწერაში იხსენიებიან იგივე ზიზი აპათარიდან, და ზალაია, კიტპათაიდან, გიზილბუნდუს ქვეყნის ქალაქისთავეები. მათი ქვეყანა აღწერილია როგორც შორეულ მთებში მდებარე ქვეყანა, ჩაკეტილი მანასა და მიდიელების ქვეყნებს შორის. ეს ქალაქისთავეები გამოცხადებულან სარგონთან, მორჩილების ნიშნად, მანას ქვეყნის ციხე ზირდიაკაში (იქვე, 149).

¹ იქვე, 56; ² იქვე, 142; ³ იქვე, 143 (ეპისტოლე იხ. აგრეთვე Thureau-Dangin, Une relation de la huitième campagne de Sargon. P., 1912; ქვემოთ=თურო-დანეენი).

ზირდიაკიდან სარგონს გაუვლია 30 „ბერუ (ორმაგი საათი) მანაველებს ქვეყანასა, ბით-კაბსისა და ძლიერი მიდიელების ქვეყანას შორის და მიახლოვებია პანზიშს; ძლიერს საფარ სიმაგრეს ზიქირთუსა და ანდიას ქვეყნების მისადგომზე (150). პანზიშიდან სარგონი გადასულა მდ. იშთარ-აურაზე და მიახლოვებია ზიქირთუს ოლქს აუკანეს, რამაც გამოიწვია მეტატი ზიქირთუელის, რომელმაც თავისი სატახტო ქალაქი პარდაც არარად მიიჩნია, და მისი ხალხის მთლიანად აყრა და გაქცევა. სარგონმა კი ხელთ იგდო მათი მრავალი დაბაქალაქი (151). აუკანედან სარგონი გადასულა მანას ქვეყნის ოლქ უიშდიშ-ში, რომელიც რუსას მიერ იყო მიტაცებული. რუსამ, სარგონის თქმით, დიდი ცოდვა ჩაიდინა, რომ ეს ქვეყანა გაანადგურა და მისი ხალხი დაიმორჩილა. რუსა და სარგონი შეხვდნენ ერთმანეთს უაუშ-ის მთასთან (საფიქრებელია რომ ქვეყნის სახელი უიშდიში ამ მთის სახელისაგან არის ნაწარმოები). სარგონი აღწერს უაუშის მთას, როგორც ხანჯლის წვერსავით ცაში აღმართულსა და ღრუბლებში ჩაფლულს დიდ მთას, რომელზედაც არასოდეს ადამიანს არ უვლია, რომლის მწვერვალზე არასოდეს ცაში მონაგარდე ფრინველიც არ ასულა, რომელიც მუდამ თოვლითა და ყინულით არის დაფარული და სხვა (იქვე, 152; აღწერილობა რამდენადმე დაზიანებულია). საფიქრებელია რომ მთა უაუში არარატს უდრის, და ამდენადვე უიშდიშის ოლქის მდებარეობაც განსაზღვრულია. ამ უაუშის მთის შუა სარგონსა და მის ლაშქარს, რომელიც დაღლილი და დაუძლურებული ყოფილა ამოდენა გზისა და ურიცხვი, მეტად ძნელი, მთების გავლის გამო, დაუმარცხებია რუსა, მეტატი ზიქირთუდან და სხვა მათი მოკავშირენი და უდევნია ისინი, 6 ბერუს მანძილზე, ზიმურის მთამდე, იასპის (ეშმის) მთამდე. ამ ომის შედეგად რუსა დაიღუპა, ულუსუნუ კი გავახარე, რაკი მის ქვეყანაში მისი ძტრების ფეხი ამოვკვეთეო, ამბობს სარგონი; მე შევაჩერე ჩემი ლაშქრობა ანდიასა და ზიქირთუს წინააღმდეგ და პირი ვიბრუნე ურარტუსაკენ; უიშდიში, მანას ქვეყნის ოლქი, მისი მრავალი ციხე-ქალაქით, რომელნიც ურიცხვი არიან, როგორც ვარსკვლავნი ცისანი, მე მთლიანად ხელთ ვიგდეო. მათი მაგარი კედლები მე დავანგრე, შევიქერი მათს ურიცხვს ხეხილის ბაღებში და ჩემი ლაშქარი დავაძლე აუარებელი საკმლითაო (იქვე, 153—157). უიშდიშიდან სარგონი მიახლოვებია „ქალაქ უშკაიას, დიდ ციხეს ურარტუს საზღვრის თავზე, რომელიც ჰქეტავს, როგორც კარი, ზარანდას ოლქის შესავალს, აბრკოლებს ჩემს შიკრიკებს, დგას მალაუს მთაზე, კვიპაროზის მთაზე, როგორც სანაპირო (სვეტი), და აღმართულია სხივოსნობით შემოსილი სუბი ქვეყნის ველზე. ამ ოლქში მცხოვრებთ მეტოქე არა ჰყავთ მთელს ურარტუში ცხენოსნობაში. მრავალი წლის განმავლობაში ისინი იქერდნენ (ველური?) ცხენების ახალგაზრდა კვიცებს, ამ ვრცელი ქვეყნის ნაშიერებს, და აშენებდნენ მათ მისი სამეფო ჯარისათვის. მაგრამ მათ არ იქერენ ისე მალა, როგორც სუბიში, ოლქში, რომელსაც ურარტუს ხალხი მანას ქვეყანას ეძახის, და მათი ჯოგები იქ არ ჩანან. ისინი უნაგირს არ ადგამენ მათ, არამედ მიდიან რა წინ, გვერდისკენ მიბრუნებით ან უკან მობრუნებით, როგორც ეს საჭიროა ბრძოლაში, ვერასოდეს ვერ ნახავთ რომ ისინი უღელს სტებდნენ“... რუსას დამარცხების გამო შედრკა ეს ხალხიო, ამბობს

სარგონი. შემდეგ საკმაოდ ბუნდოვან ფრაზაში იხსენებიან სუბიელების ომში გამოცდილი ბელადები, რომელნიც თითქოს ურჩევენ ხალხს, წინააღმდეგობა უიმედოა და ასურს დამორჩილდითო. მაგრამ სუბიელებმა უშკაია, ამ ქვეყნის სიმტკიცე, და გარშემო ქალაქები ნანგრევებად აქციეს, და ისეთ გზას გაუდგნენ, რომელსაც უკან მოსავალი არა აქვსო. სარგონი მაინც შესულა უშკაიაში და გაუზიდაეს მისი გარდამეტებული სიმდიდრე, დიდი კედელი, რომელსაც განი მ კუბიტი ჰქონია, დაუნგრევია, შინაგანი საცხოვრებელი შენობები დიდი კოჭებით (თავხეებით) დაუწვავს, 115 გარშემო მდებარე ქალაქიც გადაუბუგავს, ქალაქი ანიაშტანიც, სანგიბუტუს საზღვარზე მდებარე, უშკაია და თარმაკისა ქალაქებს შორის, 17 გარშემო მდებარე ქალაქით, მიწასთან გაუსწორებია, მათი სახურავების დიდი კოჭები (თავხეები) დაუწვავს, ისევე როგორც მათი მოსავალი და მათი ნამკალი, მათი სავსე ბელლები დაუღია და თავისი ჯარები დაუძლია ამოურწყველი მარცვლით. „როგორც კალია, შეეუსიე ჩემი ბანაკის ცხოველები მის მინდვრებს და მათ მოსპეს მისი მცენარეულობა, რომელზედაც იგი დამოკიდებული იყო, მათ ააოხრეს მისი ველიო“, ტრაბახობს სარგონი (იქვე, 158). შემდეგ სარგონი განაგრძობს: „უშკაიდან მე გავემართე ბარუს ქვეყანაში, რომელზედაც იგი დამოკიდებულია თავისი ცხოველებისათვის და რომელსაც აგრეთვე სანგიბუტუს ეძახიან, მას მივუახლოვდი. კედლებით გარშემორტყმული ქალაქები თარუი და თარმაკისა, დაღაია ქვეყნის ველზე მდებარე, სადაც მას ჰქონდა მარცვლეულის დიდი მარაგი, რომელთა კედლები იყო მეტისმეტად მაგარი, რომელთა გარეთა კედლები კარგად იყო აშენებული, რომელთა თხრილები ძალიან ღრმა იყო და მთლიანად გარს ერტყმოდა მათ, რომელთა შიგნით თავლაში დაბმული იყო ცხენები, მისი სამეფო ჯარისათვის რომ ინახავენ და ყოველწლიურად რომ ასუქებენ“, — აი, ამ ქვეყნის ხალხი დაშინებულად იყო იმით, რაც ჩვენ მეზობელ თემებში ჩავიდინეთო. მათ მიატოვეს თავიანთი ქალაქები და გაიქცნენ ხმელ ქვეყანაში, წყურვილის ადგილს, როგორც უდაბნოში, თავისთავის გადასარჩენადო. აქაც სარგონს დაუნგრევია ყველაფერი და დაუწვავს, თავისი ლაშქარიც დაუძლია ამოურწყველი მარცვლით. აქ თითქოს ასურელებს აუოხრებიათ 30 ქალაქი (იქვე, 159). შემდეგ წარწერა დაზიანებულია. მოხსენებული ყოფილა პუნქტები, სადაც სარგონი მივიდა თარმაკისიდან. პირველად იხსენიება ქალაქი ულჰუ, სიმაგრე (კიშპალის მთის ძირას). დაზიანებულ ტექსტიდან ისე გამოდის რომ თითქოს ეს უწყლო ქვეყანა ყოფილა; რუსამ გამოუყვანა მათ წყალი დიდი არხით, რომელმაც უხვად, როგორც ევფრატმა, მოუტანა მათ წყალი; არხის მთავარი ტანიდან შემდეგ გაუყვანიათ არხები, რომლითაც მოურწყავთ ხეხილის ბაღები. ძველთაგანვე უდაბურმა მიწამ მოიტანა წვიმასავით უხვი ხილი და ყურძენი; მეტად მაღალი, ჩრდილმრავალი კადრისხეები, მისი სასახლეების სიმდიდრე, მან ტყედ გააშენა მის ველზე. „როგორც ღმერთმა, მან ამღერა ხალხს მათი სასიხარულო სიმღერები“. 300 იმერ სათესლე მიწას, მარცვლეულით დათესილს, მან... მოსავალში გამოაღებინა მარცვლის გადიდებული რაოდენობა. დაუთესავი მიწები, გაზაფხულზე მორწყული, ბალახითა და საძოვრებით იყო სავსე ზამთარ-ზაფხულ; ცხენებისა და ჯოგების საბალახოდ გადააქცია

ისინი. აქლემები გაწვრთნა მან თავის წალეკილ (ალბათ—მორწყულ, სარწყავ... ს. ჯ.) ქვეყანაში და ისინი ასხამდნენ წყალს არხებშიო, ამთავრებს ამ თავის შესანიშნავ სამეურნეო აღწერილობას სარგონი (იქვე, 160). აქვე ყოფილა, მდინარის პირას, რუსას მიერ აშენებული სასახლე, სურნელოვანი კვიპაროზის კოქებით გადახურული, და ქალაქი შარდურიხურდა, სიმაგრე... ქითეს მთაზე. მოსახლეობას „ვაის“ ძახილით მიუტოვებია ეს ქალაქებიც და სარგონს აუოხრებია პროვინცია. ქალაქ ულჰაში, „ქონებათა ქალაქში“, მას გაუძარცვავს სამეფო სასახლე. „ამოურწყველი“ მარცვლის გარდა, აქ უპოვნიათ ღვინის მარნები, სადაც ასურის მეომრებს უსვამთ კეთილი ღვინო გუდებიდან, როგორც მდინარის წყალი. ამ სიამოვნების მიღების შემდეგ, ასურელებს გაუნადგურებიათ ყველაფერი: ბალები, რომელნიც ამკობდნენ ქალაქს და რომელნიც აღსავსე იყვნენ ხილითა და ღვინით, როგორც ცის განუზომელი ღვარები, გულდაგულ გაუჩეხიათ რკინის ცულებით; იგივე ბედი დასდგომია დეკორატიულ მცენარეებს—დიდ ხეებს—და მინდვრის ნათესებს, სადაც არ დაუტოვებიათ არც ერთი თავთავი, და საძოვრებს, სადაც დათესილი ყოფილა ბალახი და ხაბურუ, ურარტუს მეფის ცხენების საკვები. ასე დაუნგრევიათ შარდურიხურდა, „მათი დიდი სიმაგრე“, 57 სხვა ქალაქთან ერთად, სანგიბუთუს ოლქის მიდამოებში (იქვე, 161). ულხუდან სარგონი ლაშქრობს სანგიბუთუს ოლქის ყველა სხვა მნიშვნელოვანი სიმაგრის წინააღმდეგ. 21 გამაგრებული ქალაქი იდგა არზაბიას მთის ქედზე, ძლიერი აგურის კედლებით, ღრმა თხრილებით გარშემო, ბურჯებით კარებთან. ყოველნაირი სიუხვითა და დოვლათით ყოფილა სავსე აქაური ხალხის ცხოვრება. უზარმაზარი სასახლეები, სამეფო ნიჟნებით, სურნელოვანი კვიპაროზის კოქებით უნახავთ აქ სარგონის მეომრებს. სანგიბუთუს ოლქისა და ყველა ამ ქალაქის მცხოვრებთ სწრაფად გადაუციათ ასურელების მოახლოების ამბავი ურარტუს შორეული საზღვრებისათვის იმ წესით, რომელიც „ვეფხისტყაოსანში“—ა აღწერილი: მთის მწვერვალებზე აღმართულ სვეტებზე ანთებდნენ ისინი ცეცხლს ბუჩქნარისაგან და ამით გადასცემდნენ დიდ მანძილზე მტრის მოახლოების ამბავს დილით და ღამით. აქ, არზაბიასა და ირთიას მაღალ მთებს შორის დაბანაკებულა სარგონი და შესდგომია ქვეყნის აოხრებას ჩვეულებრივი მეთოდით. „მე დაეწვი მათი მშვენიერი სადგომები: ქერისა და ხორბლის უშველებელი ხეავეები, რომელსაც ისინი მრავალი დღის განმავლობაში აწყობდნენ ბელლებში ქვეყნისა და ხალხის შესანახად, მე მთელს ჩემ ლაშქარს დავატვირთვინე ცხენებსა, ჯორებსა, აქლემებსა და ვირებზე და დავაკრეფინე ჩემი ბანაკის შუა, როგორც გორაკები. საქმელი უხვად და მოყირკებამდის ვაქამე ჩემს კაცებს. სანოვაგის უხვი მარაგი უკან გზისთვის ასურეთში მათ შეჰკრიბეს სიხარულით. მე ავჩეხე მისი დიდებული ხეხილის ბალები, მე ავჩეხე მისი ვენახების დიდი რაოდენობა, მე ბოლო მოვუღე მთელს მის სასმელს. დიდი ტყეები, რომლებიც ლელიანივით ხშირი იყო,—მათი ხეები ავჩეხე და უდაბნოდ ვაქციე ეს ქვეყანა. ყველა მოჭრილი ხის ღერო შევაგროვე და ცეცხლი წავეუკიდე. 146 ქალაქს მათს მიდამოებში მე წავეუკიდე ცეცხლი, როგორც ბუჩქნარს და მათი კვამლით დაფთარე პირი ზეცისა, როგორც გრიგალმა“, მოუთხრობს სარგონი (იქვე, 164). აქედან სარგონი გა-

დასულა არმარლი-ს (!) ოლქში, სადაც სარგონს იგივე სურათი დახვდა და სადაც მან ისეთივე კვალი დასტოვა (იქვე, 165). არმარიალის (!) ოლქიდან ასურის ლაშქარი გადასულა უიზუკუ-ს მთაზე და მიახლოვებია ოლქს აიადის. აქ დასახლებულია 30 გამაგრებული ქალაქი „საშინელი ზღვის“ პირას და დიდი მთების ძირას, სადაც იდგნენ ურარტუს რჩეული ჯარები, ამ ქვეყნის სიმტკიცე. რაკი მათი მეზობელი პროვინციის, არმარიალის, ამბავი ნახეს, შიშით შეპყრობილნი გაიქცნენო. აქაც იგივე ამბები დატრიალებულა (166). „აიადის ქვეყნიდან წამოველ, გადავლახე მდინარეები ულურია, კალამია და ინაი, და მივუახლოვედი ოლქს უაიასს, მისს დასაყრდენს, რომელიც არის ურარტუს ქვემოთა საზღვარზე და ნაირის საზღვარზე“-ო, განაგრძობს სარგონი (167). უაიასიდან ასურეთის მბრძანებელი მიახლოვებია ნაირი ქვეყნის მეფის იანზუს ოლქს. ნაირის მეფე იანზუ გამოსულა თავის სატახტო ქალაქ ჰუბუშკიადან და შეჭვებებია სარგონს (168). დანარჩენს ჩვენ აქ აღარ გადმოვცემთ.

აქ ჩვენ მოკლებული ვართ ადგილსა და საშუალებას სარგონის ცნობებში დაცული ყველა გეოგრაფიული ცნობის ლოკალიზაცია ვცადოთ. ცხადია მხოლოდ რომ მოთხრობილი ლაშქრობის დროს სარგონი ჯერ ასულა ურარტუს ჩრდილოეთ საზღვრებამდე, სადაც მას ამ საზღვრების თავისათვის, ე. ი. უკიდურესი ჩრდილოეთი წერტილისათვის, მიულწევია, შემდეგ იქიდან წამოსულა მეორე გზით, ომითა და რბევით, უკვე თვით ურარტუს ტერიტორიით, ურარტუს „ქვემო“, ე. ი. სამხრეთ საზღვრამდე, სადაც საკუთრივ ურარტუს საკუთრივ ნაირი ემიჯნებოდა. შემდეგ, ვგონებთ, პირველი მარშრუტის დროს—ჩრდილოეთისაკენ, სარგონმა აღმოსავლეთის მხრიდან ჰოუარა ურარტუს ცენტრალურ პროვინციებს (ამას მოწმობს ზემო და ქვემო ზანგისა და მიდიელების ქვეყნის, მარშრუტის განმსაზღვრელი, ხსენება ტექსტში).

ჩვენთვის მნიშვნელოვანია იმის დადგენა რომ მანა, ამ ცნობების მიხედვით, საკუთრივ ურარტუსაგან (ვანის ტბის რაიონი), ჩანს, ჩრდილოეთით მდებარეობდა. შეიძლება ისიც ვიფიქროთ რომ მანა და საკუთრივ ურარტუ (ბიანა) ერთმანეთს არარატის მთის რაიონში ესაზღვრებოდნენ; ამას მთა უაუაშისა და პროვინცია უაიშდიშის ლოკალიზაცია ემოწმება: როგორც ვნახეთ, უაიშდიში მანას ის პროვინცია იყო, რომელიც უშუალოდ ემეზობლებოდა ბიანას და ამიტომაც პირველ რიგში იყო მიტაცებული ამ უკანასკნელის მეფეთა მიერ.

ყველაზე ბუნებრივი იქნება ვიფიქროთ რომ მანას სამთავროს ძირითადი რაიონები არაქსის ხეობაში მოდიოდა. რამდენად შორს ვრცელდებოდა ჩრდილოეთისაკენ მანას ტერიტორია, ამის თქმა მოცემული ცნობების ნიადაგზე შეუძლებელია. საყურადღებოა ზიქირთუ, რომელსაც უკიდურესი მდებარეობა უჭირავს, სარგონის ცნობებით, და, ჩანს, საკუთრივ მანას ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთიდან ესაზღვრება. შესაძლებელია ზიქირთუ უკვე მტკვრის ხეობაში მოდიოდეს. ამდენადვე შეუძლებელი არც ისაა რომ ზიქირთუს დედა-ქალაქი პარდა ისტორიულ ბარდავს (პარტავს) უდრიდეს.

ჩვენ მიერ მიღებული ლოკალიზაცია, ვფიქრობთ, ეთანხმება წყაროებში წარმოდგენილ პოლიტიკურ ურთიერთობასაც, როცა მანა-ასურის ბლოკს უპირისპირდება ბიაინა-ზიქირთუს ბლოკი (შდრ. ქართველთა სამეფო-სამთავროების ურთიერთობა გვიანდელ-ფეოდალურ ხანაში).

საფიქრებელია რომ მანას სახელწოდების მერმინდელ ფორმას წარმოადგენს ძველი სომხეთის ერთი პროვინციის, მანალის-ის („მანალიქ“) სახელი. აღონცის ლოკალიზაციით, მანალისის პროვინცია მდებარეობდა მდ. ვეფრატის სათავეებში ბალირ-ხაჩის მთიდან მდ. ტუზლუმდის. მომიჯნავე პროვინციები იყო ეკელესენა (აკილისენა, ეკლეცი) და დერჯანი; ახლო პროვინციები იყო აგრეთვე კარინის ოლქი, ჩრდილოეთით, და დარანალია, სამხრეთით. ამავე ავტორს სამართლიანად აქვს გამოყოფილი მოცემულ გეოგრაფიულ სახელში ფუძედ მან, ხოლო -ალი—ქართველურ აფიქსად მიჩნეული¹. ის გარემოება რომ ზოგი ძველი სომეხი ავტორი (მაგ., არისტაკეს ლასტივერტელი) ამ ოლქის სახელწოდებას გადმოსცემს მანანალისის ფორმით („მანანალიქ“),—დასაყრდენს ჰპოვებს ლურსმულ წარწერებში, სადაც „მანა“ ყოველთვის ორი ნ-არით იწერება. ამ ნარების გამოფიქრების გულეება შესაწყნარებელია.

მაგრამ სარგონის წერილი ასურისადმი შეიცავს შესანიშნავ ცნობას რომ „მანა“ არ იყო ქვეყნის ადგილობრივი სახელი. როგორც ვნახეთ, სარგონი ამბობს რომ „სუბის ოლქს ურარტუს ხალხი მანას ქვეყანას ეძახის“. ცოტა ზემოთ დასახელებულია სუბი ქვეყნის ბარი. მეზობელ ოლქს კიდევ სარგონი ბარუს ეძახის. (ასევე სთარგმნის ამ ცნობას თურო-დანქენიცი, 29).

ჩვენ ვფიქრობთ რომ სუბი იგივე სუბარია, რომ აქ სუბარეთი იგულისხმება². იქნებ ამავე სახელწოდების ფრაგმენტი იყოს „ბარუ“-ც, რომელიც ქართულ სიტყვა „ბარ“-საც ასე ეხმაურება (ორივე ეს პროვინცია მდ. არაქსის დაბლობზე მოდიოდა, როგორც ვნახეთ. სუბის ბარის შესახებ ხომ სპეციალურად არის საუბარი). რომ „ბარუ“ შესაძლოა სწორედ მსაზღვრელი იყოს, ამას მხარს უჭერს სარგონის ცნობა რომ ბარუს მეორე სახელიც ჰქონდა—სანგიბუთუ. ეს უკანასკნელი ამ შემთხვევაში საკუთრივ გეოგრაფიული სახელწოდება გამოვიდოდა.

ეხლა თუ მოვიგონებთ მანა-სუბის პოლიტიკურ მნიშვნელობას, ურარტულ ხანაში, და მის გეოგრაფიულ მდებარეობას, როგორც ეს ჩვენ განვსაზღვრეთ, სრულიად ბუნებრივად უნდა გვეჩვენოს რომ საუკუნე ნახევრის შემდგომ, ჰეროდოტეს ხანაში, როცა ურარტუს სამყარო პოლიტიკურად სავსებით დაშლილი იყო, უკანასკნელის ადგილას ჩვენ კვლავ ორს მთავარ ელემენტს ვხედავთ: სასპეირ-საბერებს, რომელნიც მანა-სუბი-სუბარს შეესატყვისებთან, და აღაროდიებს, რომელნიც საკუთრივ ურარტუ-ბიაინას შეეფარდებიან. ჰეროდოტესეული სასპეირების ლოკალიზაცია, რომელიც ჩვენ თავის ადგილას ვსცა-

¹ Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, С-Пб. 1908, стр. 46, 48-52, 55-56, 19.

² სარგონის ცნობებით იმ დასკვნის გაკეთებაც შეიძლება რომ სუბი მანას ერთ პროვინციასაც აღნიშნავდა, კერძოდ და სპეციალურად. ასეთი დავიწროება სახელის მნიშვნელობისა იშვიათი ამბავი არ არის.

დეთ (იხ. აქვე, გვ. 660), კარგად ეთანხმება მანა-სუბის ტერიტორიის აქ მოცემულ განმარტებას.

მაგრამ ჩვენ გვაქვს საშუალება კიდევ უფრო შორს წავიდეთ და სუბიდავუკავშიროთ არა მარტო ჰეროდოტეს სასპეირებს, არამედ სტრაბონის სისპირიტიდა-სუსპირიტიდასაც.

როგორც ვნახეთ, სარგონი სპეციალურად და ხაზგასმით აღნიშნავს სუბიქვეყნისა და მისი მოსახლეობის ერთს ძირითად ნიშანს: აქაურ ხალხს თურმე მეტოქე არა ჰყავდა მთელ ჯარარტუში ცხენოსნობის თვალსაზრისით. მეცხენეობა, ჩანს, მათი მეურნეობის ერთი ძირითადი დარგთაგანი იყო. ისინი წლების განმავლობაში ხელნიდნენ და ზრდიდნენ ცხენებს სამეფო ლაშქრისათვის. შემდეგ აღწერილია ის საგანგებო წესები, რომელთა თანახმადაც სუბიელები წვრთნიდნენ ცხენებს (საფიქრებელია, საომარი) ეტლებისათვის. ყურადღებას იქცევს, ამ თვალსაზრისით, სარგონის მეორე ცნობაც რომ სუბიქვეყნის თავზე აღმართულ ციხე-ქალაქ უშკაიას მეცხოველეობა დამოკიდებული იყო ბარუ-სინგაბუთუს მხარეზე (აქ იყო საძოვრები, უნდა ვიგულისხმოთ) და მეორე მეზობელი მხარის, დალაიას, ქალაქებში, თარუისა და თარმაკისაში, ყოველწლიურად ასუქებდნენ ცხენებს, რომელნიც დაბმული ყოფილან აქ (ურარტუს) სამეფო ლაშქრისათვის.

მეორე მხრით, სტრაბონი გვიამბობს: მიდიის ნაწილი, კასპიის კარებს ქვემოთ, რომელიც დაბალსა და ღრმა ვაკეზე მდებარეობს, მეტად ნაყოფიერია... როგორც ამ ქვეყანას, ისე არმენიასაც აქვთ საუცხოო მინდვრები ცხენებისათვის. საცხენე მინდორს ეძახიან იმასაც, რომლითაც გადადიან პერსიდაბაბილონიდან კასპიის კარებამდე; ამბობენ რომ ამ მინდორში, სპარსელების ბატონობის დროს, ბალახს სძოვდა ორმოცდაათათასი ფაშატი (ქაკი) ცხენი: ეს იყო სამეფო ჯოგები. გარდა ამისა, ზოგნი ამტკიცებენ რომ აქ არის სამშობლო ნესაური ცხენებისა, რომელნიც ყველაზე კარგები და ყველაზე მაგარები იყვნენ სამეფო ცხენებში; სხვების აზრით-კი ამ ცხენების სამშობლო არის არმენია. ელინურ და სხვა ჯიშის ცხენებთან შედარებით მიდიურ ცხენებს თავისებური აგებულება აქვთ. მცენარე, რომლითაც ეს ცხენები უპირატესად იკვებება, იწოდება საკუთრივ მიდიურად, იმიტომ რომ მიდიაში იგი უხვად გვხვდება (XI, 13, 7).

მეორე ცნობაში სტრაბონი ამბობს რომ არმენიის პროვინციას სისპირიტიდას აქვს მშვენიერი საძოვრები, რაშიაც არ ჩამორჩება მიდიას, ისე რომ ნესაური ცხენები, რომელნიც ემსახურებოდნენ სპარსეთის მეფეებს, იზრდებიან აქაც, ხოლო არმენიის სატრაპი უგზავნიდა სპარსელს ყოველწლიურად 20.000 კვიცს მითრას დღესასწაულისათვის. მეორე მხრივ, არტავაზდამ გამოიყვანა ანტონის წინაშე, როცა მასთან ერთად შევიდა მიდიაში, მხედრობის გარდა კიდევ 6.000 შეჯავშნული ცხენი. ამგვარი მხედრობის მოყვარულები არიან არა მარტო მიდიელები და არმენიელები, არამედ ალბანელებიც, იმიტომ რომ ისინიც ხმარობენ შეჯავშნულ ცხენებს (XI, 14, 9). მესამე ადგილას კიდევ სტრაბონი ამბობს რომ არმენიის პროვინციები ფაბენე, კომისენე და ორქისთენე; იძლევიან (არმენიის) მხედრობის უდიდეს ნაწილს (XI, 14, 4).

ამრიგად, სტრაბონის ცნობით, აქემენიდების დიდ იმპერიაში ორი რაიონი ყოფილა განთქმული და წამყვანი მეცხენეობაში—ჩრდილოეთი მიდია და სისპირიტიდა არმენიაში. მიდიას იცნობს და ასახელებს სარგონიც თავის ეპისტოლეში. მაგრამ ჩვენთვის საინტერესო ადგილებში, ამ ეპისტოლედან, მეცხენეობის შესახებ მიდია სავსებით გამორიცხულია. არ რჩება არავითარი საფუძველი ეპისათვის რომ სარგონის აღწერილობა გულისხმობს არმენიას, სტრაბონისეული გაგებით, კერძოდ სისპირიტიდას. სარგონის სუბი ანუ მანა, გარკვეულ ფარგლებში, უდრის სისპირიტიდას. ხოლო საერთო სამეურნეო ნიშნების სიახლოვისათვის სუბი-მანასა და არმენიის ამ პროვინციებს შორის ბევრს გვეუბნება სტრაბონის შემდეგი ცნობა: არმენიაში არის ბევრი მთა და მთის ვაკე, სადაც გაკირვებით მოჰყავთ ვაზი. ბევრი ხეობა-კი გამოირჩევა ან ზონიერი, ან შესანიშნავი ნაყოფიერებით, როგორც მაგალითად, არაქსის ხეობა... შემდეგ საკასენე, რომელიც ალბანეთსა და მტკვარს ესაზღვრება, შემდეგ—გოგარენე (პროვინცია, რომელიც იბერებს წაართვეს არმენიელებმა მეორე საუკუნეში, ს. ჯ.). მთელ ამ ქვეყანაში უხვად მოდის ნაყოფი, იზრდება შინაური მუდამ ყვავილმსხმოიარე ხე და ზეთისხილიც კი (XI, 14, 4). სარგონის ზემოთმოტანილი აღწერილობა ამ მხრივაც ხედება სტრაბონისეულს.

აქ გამართული ხაზის გასაგრძელებლად უკვე იბერებამდის ჩვენ გვინდა დავუმატოთ კიდევ რამდენიმე ცნობა და მათი განმარტება, რომელთაც უნდა დაგვარწმუნონ რომ სუბი-მანასა და სასპეირ-საბეირების ტერიტორიაზე ჯერ კიდევ ჩვენი წელთაღრიცხვის დამდეგისათვის ადგილობრივი, მკვიდრი მოსახლეობა იბერების სახით იყო წარმოდგენილი. ის ცნობები, რომელთა ანალიზსაც ჩვენ აქ ვაპირებთ, რომაელების მითრიდატე პონტოელთან ბრძოლასა და ამიერ-კავკასიაში შემოქრას უკავშირდება.

აპიანე მოუთხრობს რომ პომპეუსისაგან დამარცხებული (66 წ.) მითრიდატი „საჩქაროდ გაეშურა ევფრატის სათავეებისაკენ, რათა იქიდან კოლხიდაში გადასულიყო. შეუჩერებელი სვლით იგი მეოთხე დღეს გავიდა ევფრატში. მომდევნო სამი დღის განმავლობაში მან დარაზმა და შეაიარაღა თავისი თანამგზავრები, შემდეგ შემოერთებულებთან ერთად, შეიჭრა ხოტენეს არმენიაში, უკუაგდო ხოტენელები და იბერები. რომელნიც ცდილობდნენ მის შეჩერებას ისრებითა და ქვებით და მივიდა მდინარე აფსართან. აზიელ იბერებს ზოგნი სთვლიან წინაპრებად, სხვები—კოლონისტებად ევროპელი იბერებისად, მესამენი—მხოლოდ თანამოსახლეებად, იმიტომ რომ ისინი არ არიან მსგავსნი არც ჩვეულებითა და არც ენით“ („მითრიდატეს ომები“, 101). აშკარაა რომ იბერების შეხვედრა მითრიდატესთან სადღაც ევფრატის სათავეებთან მომხდარა—ამ შეტაკების შემდეგ მიაღწია მხოლოდ მითრიდატმა აფსარს, ე. ი. ქოროხს. უაღრესად საეჭვოა რომ მითრიდატესთან მეგრძოლი იბერები ცენტრალური ქართლიდან შემთხვევით აქ მოსული რაზმი ყოფილიყო. უფრო ბუნებრივი იქნება ვიფიქროთ რომ ხოტენელები და იბერები აქაური მკვიდრნი იყვნენ, რომელთაც წინააღმდეგობა გაუწიეს მითრიდატს, როცა ამ უკანასკნელს მათ სამშობლოში უნდოდა გავლა და ამდენადვე იგი ხოტენესაც ომში ითრევდა. თუ ეს დასკვნა გამართლდება, მაშინ მივიღებთ მნიშვნელოვან

დებულებას რომ სასპერ-საბერების შთამომავალნი, იმავე იბერების სახელწოდებით, ჯერ კიდევ პირველ საუკუნეში იხდნენ თავის ძველ მამულზე, რომელიც არტაშესის სომხურმა სამთავრომ მოსწყვიტა საბერ-იბერების სამყაროს მეორე საუკუნის დამდეგს, ძვ. წ. ხოტენეს იბერებს, მიუხედავად იმისა, რომ ისინი მოწყვეტილი იყვნენ საკუთრივ ქართლის ანუ იბერიის სამეფოს პოლიტიკურად, მაინც შეუნახავთ თავისი ინდივიდუალობა მთელი ამ ხნის განმავლობაში.

აპიანეს ცნობას ადასტურებს და ახალ შუქსა ჰყენს სტრაბონის ერთი ჩვენება (წ. XII, თ. 3, § 28). სტრაბონი ამბობს: ფარნაკიისა და ტრაპეზუნტის მიდამოებს ზემოთ ცხოვრობენ ტიბარენები და ხალდები მცირე არმენიამდე. უკანასკნელი საკმაოდ ნაყოფიერი ქვეყანაა. მას, ისევე როგორც სოფენეს, ყოველთვის ჰფლობდნენ საკუთარი მთავრები. მათ ეპორჩილებოდნენ ხალდეებიცა და ტიბარენებიც, ასე რომ მათი ხელისუფლება ვრცელდებოდა ტრაპეზუნტსა და ფარნაკიამდე. როცა გაძლიერდა მითრიდატ ევპატორი, იგი გახდა მბრძანებელი როგორც კოლხიდის, ისე ყველა ამ ადგილისა. იგი ისე ზრუნავდა ამ ადგილების შესახებ, რომ ააგო აქ 75 სიმაგრე, რომლებშიაც მოათავსა თავისი განძების უმეტესი ნაწილი. ყველაზე მნიშვნელოვანი სიმაგრეები იყო: იდარა, ბასგიდარიზა და სინორია. ეს უკანასკნელი დიდი სომხეთის საზღვარზე ძვეს. პარიადრის მთელ მთიანეთს ბევრი მოხერხებული პირობა მოეპოვება: იგი წყალმრავალია, ტყით მდიდარი და მრავალ ადგილას დასერილი ციკაბო ხეებითა და აღმართებით. სწორედ ამიტომ იყო აქ აგებული საჭურჭლეების უმრავლესობა. პომპეუსისაგან დევნილმა მითრიდატმა პონტოს სამეფოს ამ განაპირაში შეაფარა თავი. მან დაიკავა წყალმრავალი მთა აკილისენაში, დასტერიასთან. აქვე ახლოს იყო ეფერატის, რომელიც ჰყოფს აკილისენას მცირე სომხეთისაგან. მითრიდატმა აქ გაატარა ერთი ხანი, სანამ მტრის მიერ გარემოცული ის იძულებული არ გახდა მთებით კოლხიდაში გაქცეულიყო.

აშკარაა რომ სტრაბონისა და აპიანეს მოთხრობა ერთსადიმავე ამბავს გულისხმობს: აპიანეც ამბობს რომ მითრიდატი, დასტერიასთან დამარცხებული, მიდის სინორეგას ციხესიმაგრეში (სტრაბონის სინორია), სადაც მას ბევრი ფული ჰქონდა შემონახული, შემდეგ აქედან მიდის ეფერატის სათავეებისაკენ, ეფერატს გადადის მეოთხე დღეს, შეიჭრება ხოტენეს არმენიაში, სადაც შეტაკება მოსდის ხოტენელებსა და იბერებთან და მხოლოდ შემდეგ გადადის კოლხეთში.

ამრიგად, მითრიდატი ჯერ აკილისენაში გამაგრდა, დასტერიასთან. აქ დამარცხების შემდეგ იგი მიდის ციხე სინორეგა-სინორიაში, სადაც განძები ეგულება. სინორეგა-სინორია პარიადრის მთიანეთში მდებარეობს, დიდი არმენიის საზღვარზე. აქედან მითრიდატი მიემართება ეფერატის სათავეებისაკენ, გადადის ამ მდინარეს (მაშასადამე, სათავესთან) და თავს ამოჰყოფს ხოტენეს არმენიაში, სადაც ხვდება იბერებს. ხოტენეს არმენიის გავლის შემდეგ მიდის მხოლოდ მითრიდატი აფსართან, ე. ი. კოროხთან. ამრიგად, ცხადია, ხოტენეს არმენია ეფერატის სათავეებსა და კოროხს შორის მდებარეობდა, სტრაბონის წარმოდგენით თუ მასთან დაცული ცნობით.

უეჭველია რომ აპიანეს ხოტენე იგივე სტრაბონის ხორძენეა (პირველის მიღება უკანასკნელისაგან შესაძლოა პალეოგრაფიულ ნიადაგზედაც: ტაუსა და ძეტას აღრევა ბერძნულ დამწერლობაში ძნელი არ არის, სტრაბონის - ოპ-ჯგუფი კი იძლევა, ჩანს, აპიანეს ომეგას; მაგრამ გამორიცხული არ არის რომ ეს ფორმები ადგილობრივი დიალექტური ვარიანტები იყო: რ-ს დაკარგვა-გაჩენა და ძ (ან მონათესავე აფრიკატის) — ტ'დ შენაცვლება შესაძლებელი ფონეტიკური მოვლენებია ქართველური ენების წრეში). სტრაბონი ამბობს რომ სომხეთის პირველმა მეფემ არტაშესმა ჩამოაჭრა იბერებს პარიადრის კალთები, ხორძენე და გოგარენეო (წ. XI, თ. XIV, § 5).

პარიადრისა და ხორძენე-ხოტენეს შეუღლებული მოხსენება ორსავე ცნობაში მხარს უჭერს ხორძენესა და ხოტენეს გაიგივებას. ეხლა გასაგებია რომ ხოტენე-ხორძენეში მითრიდატს იბერები დახვდნენ. ესენი ამ ქვეყნის ძველი მკვიდრნი იყვნენ, რომელნიც აქვე დარჩენილან მათი სამშობლოს დაპყრობის შემდეგ არტაშესის მიერ საუკუნე-ნახევრის წინათ.

პარიადრის მთიანეთისა და ხორძენე-ხოტენეს ლოკალიზაციისათვის გამოსაყენებელია მცირე არმენიისა და აკილისენას გეოგრაფიული მდებარეობა: აკილისენა ევფრატის მარცხენა ნაპირზე გადაფენილი ქვეყანა იყო, ერზინჯან-კემახის თემები, ხოლო მცირე არმენია, აკილისენას მოსაზღვრე დასავლეთიდან, მიახლოებით შეიცავდა სევასტია-სივასისა და მელიტენა-მალატიას ოლქებს. პარიადრის მთიანი ოლქი, ამრიგად, საგულისხმებელია პარიადრ-პარხალის ქედსა და ევფრატ-აკილისენას შორის; იგი ვრცელდებოდა აღმოსავლეთისაკენ, ჩანს, მიახლოებით ენდერეს-ყარა-ჰისარიდან. აღმოსავლეთით მას, ცხადია, ხოტენე-ხორძენე ესაზღვრებოდა. ეს საზღვარი უნდა მიახლოებით გუმუშხანა-ერზინჯანის ხაზზე დაესდოთ, თუ მოკიგონებთ აპიანეს ცნობას რომ მითრიდატი შედის ხოტენეში ევფრატის გადასვლის შემდეგ ამ მდინარის სათავეებთან. ამრიგად, ისტორიული ხოტენე-ხორძენე შეიცავდა, ზემო ევფრატის აუზში, გუმუშხანას თემის აღმოსავლეთ ნაწილს და ბაიბურდის თემს (მიახლოებით, რათქმაუნდა).

ამ ძველი ხორძენეს უეჭველი მემკვიდრეა ადრინდელ-ფეოდალური სომხეთის ერთი დასავლური თემი — ხორძიანა ანუ ხორძიანენა. ოღონდ როგორც მრავალ სხვა შემთხვევაში, ისე აქაც უნდა ვიგულისხმოთ რომ მერმინდელმა ადმინისტრაციულმა ერთეულმა ძველი პროვინციის მხოლოდ ნაწილი შეინარჩუნა. პროკოპი კესარიელის ცნობით, ხორძიანა დაშორებული იყო ქალ. თეოდოსიოპოლს (ერზერუმს) სამი დღის გზით. ადონციის ლოკალიზაციით, რაც ჩვენ არ მიგვაჩნია მთლად ზუსტად, ხორძიანას ეჭირა მერმინდელი თურქ. ყაზა კელი, მდ. ფერი-სუს ხეობაში, და სამხრეთიდან ადგებოდა ხალხალის მთას¹.

საინტერესოა ამ თემების ტოპონიმიკა, რომელშიაც მათი ძველი ისტორია ცხადად მეტყველებს. შენახულა, როგორც ჩანს, ფორმა ხოტენეს ნაკვალევიც: მდინარე ოგენე-დერეს ზემოთა წელზე ვპოულობთ დაბა ხოტინოსს (Хотинос), ადგილის სახელს ხოტინოს-ქეფრუს და — დასახელებული მდინარის სათავეები-საკენ — დაბა ოტენე-ულას (თუ აქ შეცდომას არ ჩადის ყველა რუსული რუკა:

¹ დასახელ. ნაშრომი, 14 — 15, 19 — 20, 46 — 47.

შდრ. იქვე ოგენე სუფლა და ოგენე-დერე). სახელწოდება ხოტინოს-ქეფრუ,— ხოტინოს ხიდი, შეიძლება მიუთითებდეს იმაზე რომ, სახელმძღვანელოს თვალსაზრისით, ეს რაიონი შესავალი კარი იყო საკუთრივ ხოტენეში (შდრ. „გურჯიბოლაზ“ — საქართველოს ყელი). გასათვალისწინებელია აგრეთვე ხორტიკი და ხორტიკ-დალიც, ისპირს სამხრეთით. ამ პუნქტის სახელწოდებაში მთელი პროვინციის სახელწოდება ისევეა შემონახული, როგორც კლარჯეთის თემის სახელი ერთი დაბის სახელში (იხ. რუს. რუკების Кларджет, არტანუჯის სამხრეთით) და, რაც კიდევ უფრო საკვირველია, ბჯერ-ვიზერების ძველთა-ძველი თემის სახელი შენახულია დღემდე დაბა ვიზერაში (Визера მდ. გალანიმა-დერეზე, ტრაპეზუნტიდან სამხრეთ-დასავლეთით). ხოლო ფორმა „ხორძენე“ ძალიან ეხმაურება „ხორზიანის“ ველის სახელწოდებას ქალ. არტაანის სამხრეთით, არტაან-ოლთისის გზატკეცილიდან აღმოსავლეთით, მტკვრის მარჯვენა სათავეს ხეობაში, და შესაძლოცაა რომ ეს უკანასკნელი ხორძენეს ისტორიული გამოცხადებაა.

პარიადრ-ხოტენეს ტოპონიმიკის მთლიანად განხილვის საშუალებას აქ ჩვენ მოკლებული ვართ (ეს სხვა დროისათვის გადაგვიდვია). აქ მხოლოდ საილუსტრაციოდ გაკვრით აღვნიშნავთ: ყურადღებას იქცევს სახელწოდება იმერა, გუმუშხანადან ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ, რომელიც მეორდება საქართველოშიაც (იმერ-ხევი, ქოროხის ხეობაში, და იმერა—ბორჩალოში). ხომ არ არის ეს იმავე იბერიის ტრანსფორმაცია? წინააღმდეგ შემთხვევაში იგი მაინც უდაოდ ქართული ტოპოგრაფიული ტერმინი გამოდის, რომლისგანაც არის ნაწარმოები „იმერეთი“. გვხვდება ისეთი გეოგრაფიული სახელწოდებანი, რომელთა ქართველური ჰაბიტუსი თითქოს ექვს არ უნდა იწვევდეს (აქ ვუჩვენებთ მხოლოდ ზოგიერთს): ტრაპეზუნტის სანჯაყში, მდ. ხორშუტ-ჩაის ხეობაში, ქვემოდან ზევით—ტაიმუშ (შდრ. ტამუშ-ტამუში აფხაზეთში), ძარა (Дзара), გორიანა, მაჯარა (შდრ. მაქარა კოდორის ხეობაში, „მაჯარ“ გვხვდება სამხრეთ-დასავლეთისაკენაც ამ პუნქტიდან, ჯელარე-დერესის ხეობაში), შუეა (ორ ადგილას, გაღმა-გამოღმა), მირზანი (შდრ. მირზაანი, კახეთში); გუმუშ-ხანას თემში, იმერასთან—მოხორა (შდრ. მუხური, ქვემო იმერეთში, და მუხურა, ზემო იმერეთში) და ლორი (შდრ. ლორე ქვ. ქართლში), ბორშიანი, აქვე საყურადღებოა არნო, არა და მდ. ჩოროხ-დერესი. სურმენეს ყაზაში, პარხალის ქედის ერთ ნაწილს ეწოდება უკვე უცილობლად ქართული სახელი „ნატეხილები“ (Натехилеби; ხომ არ არის გრაფიკული შეცდომა: Чатехилеби?), სუნურ-ოვანის დაბლობში, სამხრეთით, არის ქსანთა (Ксанта. შდრ. ქსანი) და კიდევ უფრო სამხრეთით იგივე ლორი, აქვე, ზიარეთიდან ჩრდილოეთით—კიტრა (Китра), სამხრეთ-დასავლეთისაკენ—ჩოროგმა (Чорогма), დასავლეთისაკენ ერმადა (Ермада). აქვეა ძალიან საინტერესო ხურუ (Хуру; შდრ. ქართ. ჰური). ქოროხის ხეობაში, საკუთრივ სპერში—ხართი (Харт, შდრ. ქართა), ჩუმოვანი, ორცორ-ი (Орцор, ორწვერი?), მთა ნახიზე—დალი და იქვე დასახლებული პუნქტი—ნახიზირ (Нахизир; ნახი-ძირი?); ისპირიდან სამხრეთისაკენ ყურადღებას იქცევს დაბა ხორტიკი და ქედი ხორტიკ-დალი, უკანასკნელიდან პირდაპირი ხაზით დასავლეთისაკენ—ხუნტუსი; ხომ არ არის ეს სახელებიც იმავე ხოტენეს ნაკვა-

ლევინი? იქვე ისპირთან, დასავლეთისაკენ, არის ყიზილ-იშარეთი; ისპირიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ გვხვდება კობლათი (Коблат) და გობლადი (Гоб-
лад); უკანასკნელ სახელწოდებათა დაბოლოებიანი სახელები აუარებელი რაოდენობით გვხვდება სურმენეს თემში—ბურნაჩანდო, ტერზანდო, კასაჩანდო და მრავ. სხვა; ქართველურია (ქანური) აშკარად ციმილათი (Цимилат)... გოლოშა (ლოლოშა? Голыша; შდრ. ტოლოში), საინტერესოა მესობორი, იქვე ზაზანა და იქვე აგრეთვე განსაკუთრებით საყურადღებო—სამერა (მდ. იამბოლი-დერესის ხეობაში). ხომ არ არის ეს სავერის ნაშთი? ან რა კავშირი აქვს მასთან „სიერი-დაღს“, ოლთისის დასავლეთით? უნდა შევნიშნოთ რომ ამავე ფურცლის ახალ გამოცემაზე უკვე „სამრო“ არის აღნიშნული; სრულიად გამოცვლილა თვით მდინარის სახელიც. ამავე ხეობის ზემო წელზე ყურადღებას იქცევს იშხანი და თელევიც (Телеви).

ამრიგად, ხოტენე იგივე ხორძენეა სტრაბონისეული ცნობისა, ძველი საბერსასპერების მიწა-წყლის ნაწილი, არტაშესის მიერ მიტაცებული. უეჭველია, რომ აპიანეს მიერ მოხსენებული ხოტენელი იბერები ძველთაგანვე მკვიდრ მოსახლეობას ეკუთვნოდნენ და პირდაპირი ხაზით შთამომავლობდნენ სასპერ-საბერებისაგან.

ეხლა ნათელია: აპოლოდორის ცნობა რომ იბერებს სომხებისაგან არაქსი ჰმიჯნავსო, გულისხმობს საზღვარს, რომელიც შეიქმნა მას შემდეგ, რაც სასპერიბერებმა პარიადრის მთიანეთი, ხორძენე და გოგარენე დაჰქარაგეს. ეს პროვინციები არაქსის სამხრეთით მდებარეობდა.

გარდა ამისა, უფლება გვაქვს დაიასკვნათ: სასპერის სახელი იბერად იქცა არა მარტო ისტორიულ იბერია-ქართლის მოსახლეობის მიმართ, არამედ იბერიის გარეშეც, პარიადრ-ხორძენეს მოსახლეობის მიმართაც, რომელიც ხალხის ძირითად ტანს მოსწყდა ჯერ კიდევ მეორე საუკუნის დამდეგს, ძვ. წ. ამდენადვე სასპერ-იბერის გაიგივება ახალს მტკიცე საბუთს იძენს.

იმის შემდეგ, რაც აქ მეტ-ნაკლებად გაირკვა სუბი-მანას შესახებ, ძალდაუტანებლად შეიძლება ითქვას რომ „ქართლის მოქცევის“ თხრობის აზოთავის უშუალო დასაყრდენს პოულობს სწორედ სუბი-მანას, მერმინდელ საბერსასპირების, რეალურს ისტორიულ სინამდვილეში. ამჟამად ძნელია იმის თქმა, უდრის თუ არა, პერსონალურად, „ქართლის მოქცევის“ აზო სუბი-მანას სამეფო დინასტიის რომელსამე განსაზღვრულს ისტორიულ წარმომადგენელს. თუ გარდმოცემის აზოში პერსონიფიცირებულია, მცხეთა-არმაზის სამეფოს ჩამოყალიბების ისტორიულ ეპოქის ჩარჩოში, ხალხის მოგონებები ამ პოლიტიკურ მოღვაწეთა, კერძოდ—სამეფო დინასტიის შესახებ. ამ საკითხთან კავშირში არ შეიძლება არ აღვნიშნოთ კიდევ ერთი საგულისხმო შეხვედრა; აზოს დინასტიისავე ერთი წარმომადგენლის, ბაგადატის სახელი იგივე მერმინდელი ბაგრატი-ია, რომელიც საფუძვლად დაედო სპერის თავი-გვარის საგვარეულო სახელს—ბაგრატიონს¹. საყურადღებოა რომ ჯერ კიდევ მოსე ხორენე-

აღონცი, დასახელ. ნაშრომი, 411—413, ფიქრობს რომ ტიგრან II დროს (I საუკუნე პირველი ნახევარი, ჩვენს ერამდე) მოხსენებული მთავარი ბაგადატი არის მამათმთავარი მერმინდელი ბაგრატიონების საგვარეულოსი. აქვე იხ. არგუმენტაცია დსრ-ში გადასვლის

ლის ხანაში (IX ს.), ამავე მწერლის ცნობით, ბაგრატიონების სამფლობელოში არ ისმოდა სომხური მეტყველება.

თუ თავს მოეუყრით ყოველსავე იმას, რაც ზემოთ იყო ნათქვამი, მივიღებთ ძირითადად და მოკლედ, შემდეგს¹:

1. უძველესი ქართული ეროვნული გარდმოცემით, რომელიც ლიტერატურულად ფიქსირებულ იქნა არა უგვიანეს VII ს. შუაწლებისა, ქართლის (მცხეთა-არმაზის) სამეფოს დამაარსებელი და ქართველთა ნაწილის გადმოსახლების მეთაური მტკვრის ხეობის ამ სექტორში ყოფილა აზო, არიან-ქართლის ანუ არიან-ქართველთა მეფის ძე.

2. ეს ისტორიული გარდმოცემა ბერძნებს ერთ ნაწილში გაუცვნიათ უკვე აქემენიდურ ხანაში, ხოლო მთლიანად—ელინისტურ ხანაში; ბერძნებს ადგილობრივი თქმულება თანდათან დაუახლოებიათ თქმულებასთან არგონავტების შესახებ.

3. გარდმოცემის „არიან“ უდრის ხარი (ჰარი) || ხური (ჰური)-ს, რაც მეორე ათასეულის (ძვ. წ.) დამდეგიდან მოყოლებული საერთო სახელია წინა-აზიის უძველესი ენდემური მოსახლეობისა და შეიცავს ხეთას, მიტანის, ურარტუს და მათს მონათესავე სახელმწიფოებრივ წარმონაქმებს. ძველი სამეფოსა და, განსაკუთრებით, მიტანის პოლიტიკური დაქვეითების შემდგომ ეს ხარული, ახლო მონათესავე, ხალხები დაქსაქსული სახით წარმოგვიდგებიან, ვიდრე ურარტუს სამეფოს ჩამოყალიბებამდე. ქართველების უშუალო წინაპრად უნდა მიჩნეულ იქნას თაბალ-თუბალი იგივე სუბარი.

4. ურარტულ ხანაში თუბალ-სუბარის პოლიტიკურ ცენტრს წარმოადგენს მანას ანუ სუბის ვრცელი და ძლიერი სამეფო, რომელიც მუდმივ ებრძვის ჰეგემონიისათვის საკუთრივ ბიანას. საფიქრებელია, რომ უკვე მანას სამეფო ისტორიული ქართლის ტერიტორიის უდიდეს ნაწილსაც შეიცავდა.

5. სუბი-მანას სამეფო სახლში საგვარეულო სახელია აზა || აზო, რომლის განმეორებას წარმოადგენს ქართლის მოქცევის აზო.

6. ურარტუს სამყაროს პოლიტიკური დაქვეითების ხანასა და ადრინდელ-აქემენიდურ ხანაში სუბი-მანა წარმოდგენილია როგორც სასპეირ-საბერი, წინააზიის ოთხ უდიდეს ხალხთაგან ერთი; მეორე—ქართველთა დასავლურ შტოს წარმომადგენელი კოლხები იყვნენ (ჰეროდოტე); ხოლო საკუთრივ ბიანა-ურარტუ წარმოდგენილია ალაროდის სახით, რომელიც მნიშვნელოვნად ჩამორჩენილია სასპეირებთან შედარებით. სასპეირ-საბერი (რომელთა ტერიტორია რომაულ ხანაში სისპირიტიდად იწოდება) ონომასტიკურადაც უდრის მერმინდელ იბერს და ისტორიულ იბერია-ქართლის სამეფოს ტერიტორიასაც შეიცავს, მხოლოდ მისი პოლიტიკური ცენტრი შესაძლოა მცხეთა-არმაზის რაიონზე სამხრეთით

კანონზომიერებისათვის. საყურადღებოა აგრეთვე აზოს მამის, ირანზუს, სახელი, ნაირის მეფის სახელი იანზუ და სხვებიც.

¹ ნარკვევში წამოყენებული ძირითადი დებულებები გამოქვეყნებული იყო ავტორის მიერ, მოკლედ და პოპულარულად, წერილში „ურარტუ“ (ქურნალი „კომუნისტური აღზრდისათვის“, 1937 წ. № 10).

იყოს საძიებელი¹. სამხრეთით სასპეირ-საბერების მიწაწყალი ვრცელდება არაქსის ხეობასა, ქოროხის ხეობის ზემოთა ნაწილზე და ევფრატის სათავეებზე.

7. სუბი-მანას ძირითადი თემების დამთხვევა მერმინდელ სისპირიტიდან-თან რომაულ ხანაში დასტურდება შესანიშნავი ცნობებითაც ამ რაიონების განვითარებული მეცხენეობის შესახებ ორსავე ისტორიულ პერიოდში.

8. საბერ-იბერების ტერიტორიის შემდგომი თვალსაჩინო შეკვეცა სამხრეთისაკენ ხდება მეორე საუკუნის დამდეგს, ძვ. წ., როცა არტაშესის ახლად დაარსებული სამეფო ითვისებს საბერ-იბერების თემებს—პარიადრის მთიანეთს, ხორძენესა და გოგარენეს; ამის შედეგად და ამის შემდეგ იბერიისა და არქენის საზღვარი გადის მდინარე არაქსზე.

9. პარიადრის მთიანეთსა და ხორძენეში (=აპიანეს ხოტენეს), ე. ი. მიახლოებით გუმუშხანასა და ბაიბურდის თემებში, იბერების არსებობა დადასტურებულია ჯერ კიდევ I საუკუნისათვის, ძვ. წ. სათანადო ანტიკურ ცნობებში ყურადღებას იქცევს ფაქტი „საბერ“ ფორმის შეცვლისა „იბერ“ ფორმად ისტორიულ იბერია-ქართლის სამეფოს ფარგლებს გარეთაც. ამ თემების ტოპონიმიკაში დღემდე დაცულია ქართველური წარმოშობის სახელები.

დასასრულ, უნდა აღინიშნოს რომ წარმოდგენილ წერილის დებულებათა შემდგომი დასაბუთებისათვის აუცილებელია ხარი-წრის ხალხთა ენობრივი მემკვიდრეობის ისტორიული შესწავლა. აქ ჩვენ საილუსტრაციოდ გვინდა ვუჩვენოთ ორიოდ ფაქტი, რომელნიც მოწმობენ ხარი-ენების საოცარ შეხვედრებს ქართველურ ენებთან. ჰროზნი ჩვენ მიერ ზემოთციტირებულ თავის რუსულ წერილში, სხვათა შორის, ამბობს (გვ. 30): „ხურული ენის (აქ იგულისხმება საკუთრივ ხარული, რომელიც ჰროზნის აზრითაც, ეიგივება ე. წ. მიტანი ენას. ს. ჯ.) მეტად მნიშვნელოვანი თავისებურებაა რომ ნათესაობითი ბრუნვა, რომელიც დამოკიდებულია არსებითი სახელისაგან, იღებს მის წინ მდგომელი არსებითი სახელისაგან ამ უკანასკნელის დაბოლოებასაც. ასე, მაგ., სიტყვები: „ქალაქ შამუხის ღმერთები“ ხურულად იქნება: „ნანი-ნა შამუხა-ი-ნა“; მრავლობითი რიცხვის დაბოლოება პირველ სიტყვაში „ღმერთები“ -ნა აქ მიერთვის მომდევნო შამუხა-ს მხოლოდობითი რიცხვის ნათესაობით ბრუნვასაც. ამის მსგავსი ჩვენთვის ცნობილია ზოგიერთი კავკასიური ენიდანაც. ამიტომ სავსებით შესაძლებელია, რომ ხურული ენა შორეულად მაინც ენათესავება ამ კავკასიურ ენებს“. რომელ კავკასიურ ენებს. გულისხმობს აქ ჰროზნი, არ ჩანს. ნამდვილად, ასეთი გრამატიკული წესი ახასიათებს მხოლოდ ქართულს, რაც ამ უკანასკნელის ახლო ნათესაობას ამკლავნებს ხარულთან. იგივე ფრაზა ძველ ქართულად იქნება „ნანი(ი)-ნი შამუხ(ა)-ისა-ნი“ — ღმერთ-ნი შამუხ-ისა-ნი. თუნდაც იმავე „ქართლის მოქცევის“ აზოს შესახებ თხრობის პირველივე ფრაზა რომ ავიღოთ, სწორედ ამ კონსტრუქციას წავაწყდებით: „პირველ ოდეს ალექსანდრე მეფემან ნათე-სა ე-ნი იგი ლოთის-შვილ-თა-ნი წარიქცი-ნ-ა“... (Опис., II, 708).

¹ საბერების ერთი ამგვარი ძველი ცენტრთაგანია, უეკველია, წალკის ის პუნქტი, სადაც უკანასკნელ წლებში სიძველეთა დაცვის განყოფილების არქეოლოგ. ექსპედიციამ (ხელმძღვანელი—ბ. კუფტინი) შესანიშნავი კულტურის ძეგლები აღმოაჩინა.

მაგალითების გამრავლება სრულიად ზედმეტია, იმდენად ცნობილია ძველი ქართლისათვის ეს წესი. აღსანიშნავია რომ ძველ ქართულში ეს წესი ვრცელდება ყველა ირიბ ბრუნვაზე, იმდენად საყოველთაოა მისი მოქმედება.

მნიშვნელოვანია ისიც რომ მრავლობითი რიცხვის ნიშანიც მატერიალურად ერთიდაიგივეა ხარულ-შიტანურსა და ქართულში: -ნ(ი). „ღმერთის“ აღმნიშვნელი სიტყვაც ანალოგიებს ჰპოვებს ქართველურსა და მის მონათესავე ენებში (შდრ. ქართული „იავ-ნანის“ „ნანა ნანინა“, აფხ. ან-ცია...).

მრავლობითის მაწარმოებლები საერთოდ იქცევენ ყურადღებას ამ თვალსაზრისით. იმავე ხარი-წრის ენათა ერთი წარმომადგენლის, პროტო-ხათურის ანუ ხეთურის, შესახებ ჰროზნი ამბობს: „ხეთურში ანუ პროტოხათურში... მრავლობითი რიცხვი სიტყვისაგან „ბინუ“ „ბავშვი“ იქნება „ლე-ბინუ“ „ბავშვები“. შესაძლებელი ჩანს რომ ეს ენა კავშირში იმყოფება ჩრდილო-აღმოსავლურ კავკასიურ ენებთან, რომლებშიაც აგრეთვე ხშირად იხმარება პრეფიქსები“¹. „ჩრდილო-აღმოსავლური კავკასიური ენები“ აქ დასახელებულია მხოლოდ უცოდინარობის გამო. ნამდვილად კავკასიურ ენებში ამგვარი მრავლობითის წარმოება მხოლოდ ქართველურ ენებს ახასიათებს: იგი ჩვეულებრივია სვანურისათვის: „დი“—დია (დიასახლისი), დედა, „ლჷ-დია“—დედები; „მუ“—მამა, „ლა-მუა“—მამები, „დაჩურ“—და, „ლა-დჩურ-ა“—დები. როგორც ვხედავთ, აქაც ფორმალური ნიშანი მატერიალურადაც იგივეა. მართალია, სვანურის ამ ფორმებში პრეფიქსთან ერთად სუფიქსიც გამოდის, როგორც ჩანს, მაწარმოებლის როლში, მაგრამ ეს გარემოება დაბრკოლებად ვერ ჩაიხელება, თუ გავითვალისწინებთ განვითარების პირობებსა და ხეთური ენის დაცულობა-შესწავლის ვითარებას.

სვანურის წარმოდგენილი ფორმა საკითხს აყენებს, ხომ არ ჰქონდა თავის დროზე ქართულს შესატყვის „სა—ო“ ფორმასაც აგრეთვე მრავლობითის წარმოების ფუნქცია? სემანტიკურად ეს ბუნებრივია. ასეთივე მოვლენა გვაქვს ჩვენ ხომ მრავლობითის -თ- სუფიქსთან, იგი ადგილსათავის ფორმებსაც აწარმოებს: ჩუმათელეთი—ადგილი, სადაც ჩუმათელიძეები ცხოვრობენ (ამ სოფლის სახელის ნაჩვენები წარმოშობა დოკუმენტალურად დასტურდება), სომხეთ-სომხითი, სომხების ქვეყანა²... ადგილის სახელებს აწარმოებს აგრეთვე -ნ- სუფიქსიც: აგარანი (ირიბ ბრუნვებში: აგარათა), გავაზნი...

თუ მოვიგონებთ რომ მეგრულში ლე (ლა-)-ე (სვანურადაა მიჩნეული) აწარმოებს აგრეთვე ადგილის სახელებს (ლე-დგებიე—დგებიების სოფელი, ლე-სიკინე—სიკინაეების სოფელი... ყიფშიძე, გრამ., s. v. ლე-), შეიძლება ერთი საყურადღებო ისტორიული ჩვენება ავხსნათ.

პროფ. სიმონ ყაუხჩიშვილმა სამართლიანად შენიშნა რომ ქართულ პროვინციათა შორის მოხსენებული ბიზანტიელ მწერალთა მიერ „სკჷმნია“ ო „სკჷმია“ იგივე ლეჩხუმია: „აღწერილობის მიხედვით ეს პროვინცია უნდა უდრიდეს

¹ დასახელ. წერილი, 27—28.

² -თ- სუფიქსი ავტორს განხილული აქვს ცალკე წერილში, რომელიც მოხსენების სახით წაკითხული იყო საქ. საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებაში,

ლ ე ჩ ხ უ მ ს, რომლის ძირეული ნაწილის ჩხუმ || ცხუმის მიახლოებითს გადმო-
ცემას წარმოადგენს ბერძნული „სკკჰ“. თუ „სკკჰია“ უდრის ლე-ჩ ხ უ მ -ს, მაშინ
იქ „ნ“ სრულიად ზედმეტია და, მაშასადამე, კანონიერად უნდა ჩაითვალოს
ხელნაწერებში ამ ადგილას მოცემული ფორმა, ხოლო სხვა ადგილებში მოცე-
მული „სკკჰნია“ შედეგი უნდა იყოს ამ ფორმის (ლეჩხუმ-სკკჰიას) გააზრებისა
ბერძნულ ნიადაგზე, სადაც არსებობდა სახელი „სკკჰნოს“ (როგორც საზოგადო
ისე საკუთარი), რომლის ნარიან ფორმას გაუჩენია „ნ“ ლეჩხუმ-„სკკჰია“-ში“
(გეორგიკა, II 96, შენ. 2).

ჩვენ ვფიქრობთ რომ „ნ“ ამ ფორმაში ზედმეტი არ არის; პირიქით, მის
გარეშე ჩვენ ვერც ავხსნით თუ რატომ არ არის წარმოდგენილი ბერძნულ გარდ-
მოცემაში „ლეჩხუმ“-ის ლე- პრეფიქსი: ჩანს, რომ მეგრულ-სვანურ ფორმა „ლე-
ჩხუმ“-ის გვერდით არსებობდა მისი შესატყვისი ქართ. ფორმა „ჩხუმ-ნ-ი“,
სადაც „ნ“ მრავალ. რ. სუფიქსია. ეს ქართული ფორმა აქვს დადასტურებული
(გაბერძნულებული სახით: -ია!) ბიზანტიურ მწერლობასაც.

დასასრულ, უნდა აღვნიშნოთ რომ ქართველური და ხარი-ენების შეხვედრა
აქაც იჩენს თავს: სათანადო ლიტერატურაში ნაჩვენებია რომ მცირე აზიის
უძველეს ტოპონიმიკაში ლე- პრეფიქსი გეოგრაფიულ სახელებსაც აწარმოებს....

დ ა მ ა ტ ე ბ ა ნ ი:

662 გვერდისათვის. Kretschmer, Einleitung in die Geschichte der
griechischen Sprache, 105—107, უჩვენებს რომ ძვ.-ბერძნ. π გადმოსცემს უცხო-
ურს (სუმერულს) ბ-ს და თვითონაც გადადის (უძვ. ხანის ლათინურში) ხ-დ.

674 გვერდისათვის. ჩვენ სხვა ადგილას ნაჩვენები გვაქვს „ხარი“ || „პარი“-
ფუძის ისტორიისათვის მნიშვნელოვან „ჰერ“ ძირის ნაწარმოებნი ქარ-
თულში. ამ საკითხს კიდევ დამუშავება სჭირია. ჩვენ აქ მხოლოდ გვინ-
და მივუთითოთ სატომო სახელ „ჰერ“-ზე, რომელიც მარტოოდენ ძველ ქართულ
მწერლობას აქვს დაკული. „ჰერეთს“ ეძახდნენ ჩვენი წინაპრები მეზობელ
ალბანეთს, მაშინ როცა ყველა სხვა მეზობელი ხალხისათვის ეს სახელი ამ
მნიშვნელობით უცნობი იყო. (შეიძლება მხოლოდ ექვი არსებობდეს, ხომ არ
უდრის მას ანტიკური მწერლობის „გერ“-ები, თუ ჰ || გ-ს ეს შესატყვისობა
შესაწყნარებელია). ბუნებრივი იქნება ამიტომ ვიფიქროთ რომ სახელი „ჰერი“-
ისევე გადატანილ იქნა მერმინდელ მოსახლეობაზე, როგორც სახელი „სომეხი“.

საფიქრებელია რომ აზოს შესახები თბრობის ის ელემენტები, რომელნიც
დადასტურებულია ანტიკური მწერლობის მიერ ალბანეთისათვის, გატანილია
ჰერების მიერ. ჰერებს უნდა მიეპყრას ყურადღება მაშინაც, როცა საკითხი
ჩნდება, თუ ვინ იყო მატარებელი იმ კულტურისა, რომელსაც ამჟამად უკვე
ალაზან-იალოილუთაფას კულტურა უნდა ეწოდოს და რომელსაც პროფ.
გ. ნიორაძემ ეხლაზან ვრცელი მონოგრაფია უძღვნა („ალაზნის ველის გათხრე-
ბი“, თბ. 1940).

683 გვერდისათვის. სარგონის მარშრუტი და მანას მდებარეობა სხვაგვა-
რად აქვთ ლოკალიზებული თუ რ ო - დ ა ნ ე ე ნ ს, VI შმდ. და Lehmann-Haupt's,
Armenien einst und jetzt, II 315 შმდ. ლოკალიზაციის საკითხები დაწვრილე-
ბით სხვაგან გვაქვს განხილული.